

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології**

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри

____ Павло ФЕДОРЧЕНКО-КУТУЄВ

« ____ » _____ 20__ р.

**Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня бакалавра
за освітньо-професійною програмою «Врегулювання конфліктів та
медіація»
спеціальності 054 «Соціологія»
на тему: «Аномія в модерному українському соціумі: конфлікти та
адаптація»**

Виконала:

студентка IV курсу, групи СЛ-01

Фрицька Олександра Василівна _____

Керівник:

завідувач кафедрою, професор кафедри соціології, доктор соціологічних наук,
професор,

Федорченко-Кутуєв Павло Володимирович _____

Рецензент:

Доцент, кандидат історичних наук, доцент

Перга Юрій Миколайович _____

Засвідчую, що у цій дипломній роботі
немає запозичень з праць інших авторів
без відповідних посилань.

Студентка _____

Київ – 2024 року

**Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**

Факультет соціології і права

Кафедра соціології

Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський)

Спеціальність 054 «Соціологія»

Освітньо-професійна програма «Врегулювання конфліктів та медіація»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Павло ФЕДОРЧЕНКО-
КУТУЄВ

«__» _____ 20__ р.

ЗАВДАННЯ

на дипломну роботу студентці

Фрицькій Олександрі Василівні

1. Тема роботи «Аномія в модерному українському соціумі: конфлікти та адаптація», керівник роботи Федорченко-Кутуєв Павло Володимирович, доктор соціологічних наук, професор, затверджені наказом по університету від «20» травня 2024 р. №2024-с.

2. Термін подання студентом роботи 11 червня 2024.

3. Об'єктом дослідження є аномія в модерному українському суспільстві, а предметом – прояви аномії, адаптації та конфлікти, котрі вона спричиняє.

4. Зміст роботи:

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК КОНЦЕПТУ АНОМІЇ

1.1 Концепт аномії від прадавніх часів до XIX століття.

1.2 Зародження наукової концепції аномії у працях Е. Дюркгейма.

1.3 Аномія як неузгодженість цілей та засобів у працях Р. Мертона.

1.4 Зв'язок між соціальною системою і аномією у працях Т. Парсонса.

1.5. Висновки до розділу 1.

РОЗДІЛ 2. АНОМІЯ В УКРАЇНІ

2.1 Теоретичні дослідження аномії в Україні.

2.2 Емпіричні дослідження в Україні дотичні до явища аномії.

2.3. Висновки до розділу 2.

РОЗДІЛ 3. ДИНАМІКА КОНФЛІКТІВ ТА АДАПТАЦІЙ ДО АНОМІЇ.

3.1 Прояви аномії в 1991-2004 роках.

3.2 Прояви аномії в 2004-2014 роках.

3.3 Прояви аномії в 2014-2022 роках.

3.4. Прояви аномії в 2022-2024 роках.

3.5. Висновки до розділу 3.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

5. Перелік ілюстративного матеріалу (із зазначенням плакатів, презентацій тощо): Презентація – 15 слайдів

6. Дата видачі завдання 15 квітня 2024 р.

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1	Визначення напряму дослідження	Вересень 2023 р	
2	Формування джерельної бази дослідження	Жовтень-листопад 2023 р.	
3	Складання розгорнутого плану	Грудень 2023 р.	
4	Написання вступу до роботи (визначення об'єкту, предмету, мети та завдань)	Січень 2024	
5	Підготовка і написання I розділу кваліфікаційної роботи (Розвиток концепту аномії)	Лютий-березень 2024	
6	Написання II розділу кваліфікаційної роботи (Аномія в Україні)	Березень-квітень 2024	
7	Написання III розділу кваліфікаційної роботи (Динаміка конфліктів та адаптацій до аномії)	Квітень-травень 2024.	
8	Написання висновків, анотації, оформлення джерельної бази	Травень 2024	
9	Передача кваліфікаційної роботи на кафедру	11 червня 2023	

Студентка

Олександра ФРИЦЬКА

Керівник роботи

Павло ФЕДОРЧЕНКО-КУТУСЬ

Анотація

Фрицька О.В. Аномія в модерному українському соціумі: конфлікти та адаптація. – На правах рукопису. Дипломна робота за спеціальністю 054 «Соціологія». – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», кафедра соціології. – Київ, 2024. – 73 с., 13 - рис., список джерел з 37 найменувань.

У роботі досліджено чотири періоди трансформації українського суспільства: з 1999 по 2004, з 2004 по 2014, з 2014 по 2022 та з 2022 по 2024. У кожному з них виявлено однакові ланки-фази, а також досліджено прояви різних типів адаптації до аномії за Р. Мертоном. Судження спираються на дані низки індексів, а саме індексу аномійної деморалізованості, індексу цинізму, інтегрального індексу соціального самопочуття та індексу дестабілізаційності протестного потенціалу. А також на емпіричні дослідження проведені в Україні. Підтверджено наявність проявів аномії впродовж усього періоду з моменту відновлення незалежності України. Виявлено зміну інтенсивності та форм прояву аномії в різні періоди. Основними чинниками зміни є соціально-політичні події, економічні зміни та реформи.

Ключові слова: аномія, аномійна деморалізованість, адаптація, трансформація суспільства, рівень цинізму, соціальне самопочуття

Abstract

Frytska O.V. Anomie in Modern Ukrainian Society: Conflicts and Adaptation -. Manuscript. Bachelor's Degree Thesis. Speciality 054 – Sociology. – National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Department of Sociology. – Kyiv, 2024. 73 p., 13 pictures., list of references of 37 titles.

Bachelor's Degree Thesis analyzes four periods of transformation of Ukrainian society: from 1999 to 2004, from 2004 to 2014, from 2014 to 2022, and from 2022 to 2024. In each of them, the same links-phases are identified, and the manifestations of different types of adaptation to anomie according to R. Merton are studied. The judgments are based on the data of a number of indices, namely the index of anomie demoralization, the index of cynicism, the integral index of social well-being, and the index of destabilizing protest potential. The article also draws on empirical studies conducted in Ukraine. The presence of anomie has been confirmed throughout the period since the restoration of Ukraine's independence. Changes in the intensity and forms of anomie manifestation in different periods are revealed. The main factors of change are socio-political events, economic changes and reforms.

Keywords: anomie, anomie demoralization, adaptation, transformation of society, level of cynicism, social well-being

ЗМІСТ

ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК КОНЦЕПТУ АНОМІЇ	11
1.1 Концепт аномії від прадавніх часів до XIX століття.	11
1.2 Зародження наукової концепції аномії у працях Е. Дюркгейма.	15
1.3 Аномія як неузгодженість цілей та засобів у працях Р. Мертона.	18
1.4 Зв'язок між соціальною системою і аномією у працях Т. Парсонса.	22
1.5. Висновки до розділу 1.	24
РОЗДІЛ 2. АНОМІЯ В УКРАЇНІ	26
2.1 Теоретичні дослідження аномії в Україні	26
2.2 Емпіричні дослідження в Україні дотичні до явища аномії	33
2.3. Висновки до розділу 2.	44
РОЗДІЛ 3. ДИНАМІКА КОНФЛІКТІВ ТА АДАПТАЦІЙ ДО АНОМІЇ	45
3.1 Прояви аномії в 1991-2004 роках	45
3.2 Прояви аномії в 2004-2014 роках	50
3.3 Прояви аномії в 2014-2022 роках	55
3.4. Прояви аномії в 2022-2024 роках	60
3.5. Висновки до розділу 3.	66
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70

ВСТУП

Актуальність. На сьогоднішній день поняття аномії досліджено з різних сторін, як соціально-політичне, як психологічне, як культурне явище. Аномія притаманна багатьом модерним суспільствам. Українське суспільство не є виключенням. Починаючи з 1991 року і до сих пір ми можемо спостерігати її прояви, які змінюють свою інтенсивність, в залежності від суспільно-політичних подій.

Вивчення феномену аномії є актуальним на сьогоднішній день в першу чергу тому, що аномія є частиною наших реалій і чинить безпосередній вплив на їх розгортання. Окреслення тенденцій, проявів та причин аномії в різний період історії незалежної України дозволить сформуванню бачення того, як можна їх подолати чи принаймні зменшити їх вплив сьогодні.

Стан наукової розробленості проблеми. Вивченню аномії присвятили свої роботи такі класики соціологічної думки як Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс та інші. Вони розвивали свою думку в контексті аномії як суспільного явища, що виникає з причин зміни соціальних норм, невідповідності засобів досягнення цілей і цілей, що покладає суспільство, відсутності спільних цілей в суспільстві, та відсутності моральних авторитетів інституцій.

Серед вітчизняних вчених найбільший внесок у дослідження аномії в Україні зробили Є. Головаха та Н. Паніна, вони розробили ряд індексів та методологію їх вимірювання, які дозволяють визначити стан суспільства з точки зору аномії. Н. Доній, М. Єнін, Т. Андрєєва, П. Давидов, М. Роговенко, А. Семижон, Ю. Шайгородський, О. Сенченко, Б. Ідрісов, В. Ворона, В. Резнік, О. Злобіна, В. Тимошенко, С. Дембіцький – розглядали в своїх працях різні аспекти впливу аномії на українське модерне суспільство. Дехто з них проводив

дослідження, спираючись на індекси Є. Головахи та Н. Паніної. Також в Україні було проведено ряд соціологічних досліджень безпосередньо чи опосередковано дотичних до явища аномії. Ці дослідження були проведені Соціологічною групою «Рейтинг», центром «Cedos», Київським міжнародним інститутом соціології та «Factum Group».

Ця робота має на меті доповнити науковий доробок пов'язаний з дослідженням аномії в Україні, шляхом аналізу цього явища в різні періоди, підкріплюючи дослідженнями, та аналізом цих періодів з точки зору ланок соціальної трансформації за Б.Ідрісовим та з точки зору різних типів адаптації за Р. Мертоном.

Метою роботи є концептуалізація проявів аномії в модерному українському соціумі, характеристика проявів, виокремлення типів адаптації та конфліктів, які вона породжує.

Завданнями роботи є:

- проаналізувати витoki соціологічної концепції аномії;
- окреслити погляди Е. Дюркгейма щодо аномії;
- окреслити погляди Р. Мертона щодо аномії;
- окреслити погляди Т. Парсонса щодо аномії;
- охарактеризувати результати теоретичних напрацювань українських дослідників;
- проаналізувати результати емпіричних досліджень, проведених в Україні та безпосередньо чи опосередковано дотичних до явища аномії;
- виявити і охарактеризувати прояви аномії в 1991-2004 роках;
- виявити і охарактеризувати прояви аномії в 2004-2013 роках;
- виявити і охарактеризувати прояви аномії в 2014-2022 роках;
- виявити і охарактеризувати прояви аномії в 2022-2024 роках;

Об'єктом дослідження є аномія в модерному українському суспільстві, а **предметом** – прояви аномії, адаптації та конфлікти, котрі вона спричиняє.

Методи дослідження. Для написання цієї роботи в першу чергу було використано методи порівняння та аналізу, оскільки значна частина роботи опирається на дані з низки досліджень, котрі опрацьовуються за допомогою цих методів. Також для виокремлення прикладів типів адаптації за Р. Мертоном, застосовується метод спостереження. Використано метод аналогії для розкриття соціальної трансформації за Б. Ідрісовим. Та синтез різних поглядів на аномію та різних підходів до її вимірювання. Та історичний метод дослідження, оскільки аномія розглядається в динаміці її проявів впродовж 1991-2024 року з прив'язкою до історичних фактів.

Практичне значення отриманих результатів для дипломної роботи «Аномія в модерному українському соціумі: конфлікти та адаптація»: Розвинуті в дипломній роботі положення є внеском до теорії вивчення аномії; вони можуть бути використані для подальших досліджень аномії, а також для пошуку рішень зменшення проявів аномії.

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків та рекомендацій, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 73 сторінок (з них 68 основного тексту). Список використаних джерел містить 37 найменувань.

РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК КОНЦЕПТУ АНОМІЇ

1.1. Концепт аномії від прадавніх часів до XIX століття

«Поняття «аномія» грецького походження. Воно утворилося від злиття частинки «а-», що означає заперечення, й терміну «nomos», яким позначали закон, тому «anomos» – «відсутність закону, норми»».(Доній, 2014, с.308)

Тож саме з грецького трактування було б доречно розглянути концепцію цього поняття. «Nomos» не позначає виключно писане право. Відповідно до М. Оствальда (1969, с. 59) в його праці «Номос і початки афінської демократії» лише в середині V ст. до н. е. грецький «nomos» означав писані закони або статuti. До цього це слово мало ширше значення, і було нормою не тільки в описовому, а й у наказовому сенсі. Походження цієї норми може походити з різних джерел – боги, законодавці, суспільство в цілому, але без різниці від походження, воно визначається і визнається чинною нормою в даному середовищі.

Відповідно до М. Орру (1985) більш частого використання слово набуває після афінської конституційної реформи 462-461 років до н.е. Після цього слово «anomos» зустрічається у працях Есхіла, Софокла, Геродота, Евріпіда, також зустрічається у софістів, серед них Аноніма Ямвліха. Також зустрічається у Сократових діалогах. Аномія та її граматичні варіації слова з'являються двічі в Есхіла, двічі в Софокла, сім разів у Геродота, тричі у Евріпіда, чотирнадцять разів у Платона і п'ятнадцять у Сократа.

У всіх варіаціях трактувань це суспільно неприйнятна поведінка – це могли бути жорстокі, насильницькі вчинки, також це могло бути пряме порушення закону чи суспільної моралі.

Це слово часто приписувалось як характеристика беззаконної чи ба навіть негуманістичної, не людської поведінки. М. Орру (1985) також зауважує, що такі істоти як Мінотавр та Тифон описувались епітетом «аномон».

«Anomos» стосується фактичного стану речей, вказуючи на відсутність порядку, але також несе в собі етичне судження про небажаність цього стану. Таким чином, типова для культури суспільства, не диференційованого на наукову, етичну та естетичну сфери, аномія була в грецькій традиції водночас описовим і нормативним терміном, представляючи як рудиментарну соціологію, так і філософію суспільства.(Deflem, 2015)

Однак це поняття не було однозначне в своєму трактуванні. Існували дві протилежні точки зору: платонівська і софістична. Це протиставлення перспектив рішуче підтримував Карл Поппер у «Відкритому суспільстві»:

«Трансцендентальна перспектива платонівської соціальної думки вважала аномію, в її античному значенні, першопричиною зла і першопричиною соціального безладу, у той час як іманентистська перспектива софістичної думки розглядала аномію, як контекстуальну проблему зміни суспільства, яку потрібно вирішувати прагматично. Це виявлялось наприклад у тому, що трансцендентальна сторона критикувала культурні цінності афінської демократії, оскільки вони допускали анархічну свободу та розпад соціальної норми, а іманентистська сторона прославляла афінську демократію. Вона була більше зосереджена на безпосередніх наслідках соціального контролю і аномії щодо індивідуальної свободи та прав.»(Orri, 1985).

Таким постало поняття аномії у античності. Однак дуалізм усе ще присутній у дискусії щодо аномії. Ми можемо бачити протиставлення Дюркгеймівського пояснення аномії і Мертонівського.

«Мертонівська аномія відрізняється від Дюркгеймівської в одному критичному аспекті – в ідентифікації з тими самими групами та цінностями,

першоджерелом яких Е. Дюркгейм бачив аномію в індустріальних суспільствах. Для Е. Дюркгейма аномія була ендемічною в таких суспільствах не тільки через нерівність в умовах конкуренції, але, що більш важливо, через те, що егоїстичні прагнення (статус і цілі успіху) досягали соціальних цілей [...] Е. Дюркгейм поставив під сумнів ті самі цінності, які Р. Мертон вважає незмінними.»(Horton, 1964, як цитується в Ottù, 1985)

Причиною цього розходження може слугувати те, що Е. Дюркгейм створював свою концепцію аномії в умовах нестабільного, перехідного періоду, а Р. Мертон розглядав її в умовах відносної стабільності суспільства.

Згідно з Н. Доній (2014, с. 309) Р. Мертон був переконаний, що аномія є постійною характеристикою суспільства, а її джерела походять з дисбалансу соціальної структури. Соціальна структура у Р. Мертона складається з двох частин: індивідуальні цілі, схвалювані суспільством, та інституційні засоби їхнього досягнення. Відповідно, суспільство заохочує до виконання загальноновизнаних цілей, але при цьому не наголошує на інституційних методах досягнення цілі. Якщо підтримка означених методів вкрай низька, і при цьому присутня неузгодженість цілей (успіх, матеріальний добробут) та засобів (освіта та праця), то саме тоді й виникає явище, що описується поняттям аномії.

Між грецьким «аномон» і Дюркгеймівським «аноміе» стояло перське «аноміа» що характеризувало особливий політичний період – міжцарів'я. Перси вірили в те, що саме цар уособлює порядок, а після його смерті починається хаос. «Аноміа» позначала перехідний час відразу після смерті царя, що характеризується виникненням і настанням хаосу – легальної анархії.(Доній, 2014, с.309)

У Середньовіччі аномією було відхилення від постулатів церкви, Макіавеллі, вважав сильного державця запорукою зменшення беззаконня. Великий англійський мислитель XVII ст. Томас Гоббс у своїх працях виводив

розвиток людського співжиття від «природного стану» (війни всіх проти всіх) до суспільного договору, закону, основою якого є моральне кредо – поводитись з іншими так, як індивід бажає, щоб поводитись із ним. Гарантом такого закону, що не допускає повернення суспільства до первинного стану беззаконня, має бути держава. (Роговенко & Семижон, 2019)

Тієї ж думки були Ш.-Л. де Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо. Вони розвивали право, що мало б вирішити проблему аномії як відсутності закону. У 1755 році це слово з'являється у словнику Джонсона.

При згадці про безпосередньо науковий контекст дослідники посилаються на роботу «Нарис моральності без санкції та примусу» французького філософа–мораліста XIX ст. Жана Марі Гюйо, в якій автор розглядає аномію як позитивне явище – звільнення індивіда від влади догматичних приписів, здатність самостійно мислити і діяти. Беззаперечним фактом, з яким погоджуються сучасні суспільствознавці, є те, що розробка наукової концепції аномії належить Емілю Дюркгейму, який широко використовує цей термін у своїй фундаментальній праці «Самогубство» (1897) .(Роговенко & Семижон, 2019).

Цікаво, що Гюйо не сприймає аномію, як ознаку зла, а як відмінну рису епохи, через яку занепад релігійних традицій призвів до тривалої індивідуалізації моралі та правил. В умовах свободи морально добрий соціальний порядок може означати лише відсутність колективного порядку та обов'язків. (Deflem, 2015)

Хоч Е. Дюркгейм і ознайомився з ідеєю аномії Гюйо, він не став її прихильником, навпаки, він спростував підхід Гюйо, оскільки не вважав, що причина аномії в індивідуалістичному моральному анархізмі. Він схилився до думки, що причини аномії є соціальними, а не індивідуальними. Таким чином, у соціології Е. Дюркгейма мораль ототожнюється з соціальним порядком, а будь-яке глибоке порушення соціального ладу розглядається як аномія. Буде доречно розглянути більш детально його погляди далі.

1.2. Зародження наукової концепції аномії у працях Е. Дюркгейма

Е. Дюркгейм вперше обговорює своє поняття аномії в роботі «Поділ праці в суспільстві», а пізніше більш конкретно в роботі «Самогубство». У «Поділі праці в суспільстві» Е. Дюркгейм стверджує, що соціальне життя походить від подібності суспільної «свідомості та поділу суспільної праці», і стверджує, що поділ праці створює соціальну солідарність за нормальних обставин, але іноді призводить до протилежних результатів. (Çam & Irmak, 2014)

У своїй праці «Самогубство: соціологічний етюд» він характеризує 4 типи самогубств: альтруїстичне; егоїстичне; аномійне; фаталістичне. Е. Дюркгейм міркував над різними причинами самогубства, і прийшов до висновку, що головними причинами є не психологічні, а саме соціальні фактори. Головним з цих факторів Е. Дюркгейм вважає самотність. Однак не самотність буквально, адже згідно з його дослідженнями одружені частіше вчиняють самогубства ніж неодружені. Мова йде про самотність соціальну – відчуття непотрібності суспільству, а не індивідуальні причини самотності.

Індивід відділяється від суспільства, і виникає взаємна байдужість. Індивід байдужий до суспільства, а суспільство, відповідно, байдуже до індивіда. Суспільство, для якого окремий індивід перетворюється на ніщо, також знецінюється в очах індивіда, індивід в ньому розчаровується, що приводить до негативних наслідків, які можуть виражатись у різних формах девіантної поведінки. Адже девіація— відхилення від сформованих у певному суспільстві

(соціальної групі) норм і очікувань.(Єнін, 2019б) індивід, який розчарувався в суспільстві не має мотивації дотримуватись норм цього суспільства.

Е. Дюркгейм стверджує, що «суспільство - це не лише те, що з неоднаковою силою притягує почуття та діяльність індивідів, але й сила, яка їх контролює». Тому, за Е. Дюркгеймом, індивіди стикаються з соціальною аномією з нагоди розпаду соціальної системи. Аномія виникає внаслідок різких криз, політичних, економічних та соціальних змін. У ці періоди суспільство намагається пристосуватися до нових умов, але воно може розпастися і не в змозі підтримувати моральну регуляцію в цілому. Більше того, соціальні структури можуть не регулювати очікування та поведінку індивідів. (Çam & Irmak, 2014)

Е. Дюркгейм був сучасником процесу переходу з «традиційного суспільства» з його «механічно» солідарністю до «органічної» солідарності промислового суспільства. І саме у цьому процесі зміни суспільного ладу він і вбачав причини збільшення випадків аномійної поведінки в суспільстві. Оскільки робота в індустріальному суспільстві стає все більш специфічною за своїм напрямком, а люди стають все більш розрізненими і розділеними у своєму баченні становища. Індустріальне життя знижує рівень взаємодії між одиницями. Через спеціалізацію робітники можуть втратити почуття єдності та спільної солідарності

Е. Дюркгейм стверджує: «Якщо розподіл праці не забезпечує солідарності у всіх випадках, то це тому, що вони перебувають у стані аномії». В даному випадку провал органічної солідарності і виникнення стану аномії відносяться до однієї і тієї ж ідеї, що органи солідарності не працюють ефективно і результативно в підтримці ролей індивідів і правил соціальної єдності. Е. Дюркгейм ілюструє це на прикладі проблем в індустріальному житті. (Çam & Irmak, 2014).

Дисбаланс між новими викликами суспільства, такими як інший поділ праці, та не готовності моральних норм до цього спричиняє:

а) часткову або повну відсутність нормативного регулювання в кризових, межевих соціальних ситуаціях, коли аксіодеонтологічна система минулого зруйнована, а нова ще соціально не затверджена;

б) низький ступінь впливу соціальних норм на індивідів, їх неефективність як засіб соціальної регуляції та контролю поведінки;

в) розпливчастість, нестійкість і суперечливість аксіодеонтологічних приписів і орієнтації, зокрема – суперечності між нормами, що визначають цілі діяльності, та нормами, що регулюють засоби досягнення цих цілей. (Доній, 2014)

Поняття норми стає розмитим, як і поняття девіантної поведінки. Що вважається за норму одними, те сприймається як девіація іншими. З цієї причини згідно з Е. Дюркгеймом такі періоди можна чекати різкого зростання кількості випадків девіації.

В умовах аномії суттєво розширюються можливості для вільних волевиявлень, у тому числі для тих з них, що виходять за межі цивілізованої нормативності. Поширюються егоїстичні умонастрої, пропадає належна повага до моральних і правових норм, зростає число злочинів.

Норми управляють поведінкою людей, вони знають, чого слід очікувати від інших, і що чекають від них. Однак під час криз або радикальних соціальних змін, наприклад, у зв'язку зі спадом ділової активності і нестримною інфляцією, життєвий досвід перестає відповідати ідеалам, втіленим у соціальних нормах. У результаті люди відчують стан заплутаності і дезорієнтації.

Отже, Еміль Дюркгейм трактував аномію як перехідну фазу в житті суспільства, коли старі цінності й норми втрачають чинність, а нові ще не

сформувалися, що спричиняє соціальну самотність індивіда, і відповідно зникає повага до цінностей і норм суспільства, виникає девіантна поведінка.

Концепція Е. Дюркгейма будувалася на розумінні категорії «аномія» як ситуації відсутності організації, розмитості моральних цінностей та дуже добре описує стан у більш-менш стійкому суспільстві XIX ст.

«Наступні теорії, які представлялися науковому співтовариству та стосувалися аномії, були або продовженням лінії Е. Дюркгейма, або вступали в опозицію до неї, або демонстрували встановлений баланс між власною позицією та авторитетом Е. Дюркгейма.»(Доній, 2014)

1.3. Аномія як неузгодженість цілей та засобів у працях Р. Мертона

Подібно до підходу Е. Дюркгейма, Р. Мертон намагається виявити вплив соціальної структури на індивідів, який призводить їх до соціальної аномії. Він також удосконалює своє дослідження, аналізуючи вплив культурних мотивів і соціальних норм на індивідів (Coser & Rosenberg 1969). Ідеї Е. Дюркгейма про соціальну аномію допомагають Мертону вдосконалити його власні оригінальні ідеї в рамках американської функціоналістської традиції. Загалом, теорія аномії Р. Мертона ґрунтується на «аналізі поведінки, що відхиляється від приписаних моделей поведінки» і поясненні того, як «частота девіантної поведінки варіюється в різних соціальних структурах і як так стається, що відхилення мають різні форми і патерни в різних соціальних структурах» (Merton, 1968 p.185)

«Роберт Мертон, продовжуючи засновану Е. Дюркгеймом лінію, аналізував стан аномії вже у рамках соціального простору другої половини ХХ століття й був упевнений, що аномія є неодмінною характеристикою суспільства й що її джерела приховані у нетрях дисбалансу елементів соціальної структури. Вчений, даючи пояснення причини виникнення аномії, дійшов висновку, що соціальна структура продукує обставини, за якими «порушення соціального кодексу являє собою «нормальну» відповідь на ситуацію, що виникла»»(Доній, 2014)

На противагу Е. Дюркгейму, Р. Мертон стверджує, що справжня проблема виникає не через раптову соціальну зміну, як пропонував Е. Дюркгейм, а скоріше через соціальну структуру, яка ставить однакові цілі перед усіма своїми членами, не даючи їм рівних засобів для їх досягнення. Саме ця відсутність інтеграції між тим, що вимагає культура, і тим, що дозволяє структура, є причиною девіантної поведінки. Тоді девіантність є симптомом соціальної структури.

Р. Мертон зазначає, що існують певні цілі, на яких суспільство сильно наголошує, а також наголошує на певних засобах досягнення цих цілей. Однак не всі мають рівний доступ до законних засобів досягнення цих цілей. Тоді створено сценарій для аномії/девіації.

Вплив Е. Дюркгейма на Р. Мертона очевидний у тому, що Р. Мертон використовує поняття дисбалансу між прагненнями та їх реалізацією. Е. Дюркгейм каже, що «прагнення до нескінченності щодня подається як знак моральної відмінності...» і «суспільство змиралося з ними і звикло вважати їх нормальними» (Durkheim, 1951, p.257). Він також стверджує, що індивіди, звільнені від морального авторитету, але сповнені прагнення до нескінченності, стикаються з соціальною аномією під час кризового періоду, оскільки їхні потреби та очікування обмежені соціальною структурою. Аналогічно, Р. Мертон стверджує, що індивіди стикаються з соціальною аномією в суспільстві, в якому «існує винятково сильний акцент на конкретних цілях без відповідного акценту

на інституційних процедурах» (Merton, 1968, p.188). В обох випадках індивіди мотивовані культурними цілями. Однак вони розчаровані доступністю засобів.

Мертон зауважує, що якщо відхилення існують постійно і не зникають, значить вони виконують необхідні для даного суспільства функції. Тобто девіації – це адаптивні функціональні системи, невід'ємна частина реальності.

У своїй книзі «Соціальна структура та аномія» Р. Мертон виділив п'ять типів адаптації до ситуації невідповідності цілей і засобів їх досягнення: конформізм, інновація, ритуалізм, ретритизм і бунт.

Конформізм передбачає орієнтацію на загально визнані цілі й законні засоби їх досягнення. Цей тип поведінки є передумовою стабільності суспільства. До цієї категорії потрапляє більшість населення.(Єнін, 2019а) Це те, що очікує суспільство від індивідів. Однак Р. Мертон все ж включив цей тип поведінки до девіантного. Т. Андрєєва та П. Давидов (2004) у своїй статті «Конформізм, соціальна аномія та морально-правовий конформізм, спроби їх модифікації та сутність» припускають, що Р. Мертон включив конформізм у формі девіації саме тому, що «зміцнення», «скам'яніння» і так далі офіційних норм та законів створює у суспільстві ситуацію застою. У таких умовах обмежується індивідуальна свобода Р. Мертон «розглядає конформізм і девіацію у вигляді двох чашок одних терезів, а не як окремі категорії» (Н. Смелзер як цитується в Андрєєва & Давидов, 2004)

Інновація передбачає визнання соціально прийнятих цілей, але прагнення до них за будь-яку ціну.(Єнін, 2019а)

«Ритуалізм має місце, коли члени суспільства відкидають культурні цілі або принижують їх значимість, відмовляються від занадто високої планки цілей і соціальної мобільності, але зберігають вірність соціально схваленим засобам дії.»(Єнін, 2019а)

«Ретритизм передбачає відмову як від цілей, так і від засобів. Найчастіше є втечею від реальності. Людина не намагається жити «як усі» (або нездатна на це) Ретритист, хоча номінально й перебуває в суспільстві, але не сприймає ані соціально схвалюваних цілей, ані інституалізованих засобів їх досягнення.»(Єнін, 2019а)

«Бунт передбачає відкидання цілей та засобів, пропонованих суспільством, та заміну їх новими цілями й засобами, перенесення своєї лояльності від існуючого соціального устрою до нових груп з новими ідеологіями, перебудова на цьому ґрунті всього суспільства (стратегія, характерна для революціонерів, релігійних пророків, дисидентів).»(Єнін, 2019а)

У той же час Р. Мертон не стверджує, що девіація є результатом абсолютно негативного ставлення до загальновизнаних стандартів. Якщо ми говоримо наприклад про ціль фінансового успіху, то людина може одночасно і заробляти свою зарплату чесним шляхом і до того ж красти або бути корупціонером. Вона не відкинула загальноприйняті способи досягнення цілей, але її поведінка є девіантною.

Р. Мертон та Е. Дюркгейм розглядають суспільство як органічну єдність з підсистемами та соціальними фактами, за якою можна спостерігати за допомогою наукових методів. Для обох філософів соціальні системи мають життєво важливі функції для того, щоб вижити. Вони також сходяться на думці, що будь-який збій або порушення функції в системі призведе до таких проблем, як соціальний безлад, дезінтеграція та аномія.

За Е. Дюркгеймом, аномія – це стан безнормальності. Аномія виникає після різких змін у суспільстві. У періоди соціальних змін індивіди не можуть прийняти або підтвердити правила, норми та цінності, що їх оточують. Вони можуть втратити здатність вирішувати, що є справедливим, а що несправедливим. Соціальні зв'язки та колективна свідомість можуть

послабитися, а рівень солідарності між людьми та всередині суспільства знизитися.

На думку Р. Мертона, аномія – це дволикість суспільства. Якщо говорити простіше, навіть якщо індивіди мають світлі ідеали, соціальні інститути не надають їм достатніх засобів для досягнення їхніх цілей, в результаті чого виникає аномія.

1.4 Зв'язок між соціальною системою і аномією у працях Т. Парсонса

Наслідуючи Е. Дюркгейма, Т. Парсонс використовує термін «аномія» для позначення ситуації, в якій моральний авторитет інституційних норм зруйновано. (Messner, Thome, & Rosenfeld, 2008)

Він розвиває думку, яка наслідує вищезгадану тезу Е. Дюркгейма, що аномія виникає тоді, коли суспільство знецінюється в очах індивіда, індивід в ньому розчаровується. Тобто інституції і їх правила не мають більше морального авторитету для індивіда, і індивід відповідно не має причин їх дотримуватися.

Т. Парсонс вважає, що основний мотив підпорядкування інституційній нормі «полягає в моральному авторитеті, який вона здійснює над індивідом» (Parsons, 1990, p.326). Коли норма наділена таким авторитетом, актор дотримується норми, тому що приписана поведінка є «доброю сама по собі», а не просто засобом для досягнення якоїсь іншої мети.

Моральний авторитет інституційних норм, однак, ніколи не буває досконалим. Також Т. Парсонс розглядає вторинний, утилітарний тип контролю,

який незмінно супроводжує моральний тип у суспільствах, що розвиваються. Він передбачає «розрахунок вигоди», що ґрунтується на апеляції до інтересу, який може мати форму позитивних переваг, з одного боку, або негативних наслідків, з іншого. (Messner, Thome, & Rosenfeld, 2008)

Як і Р. Мертон, Т. Парсонс говорить про цілі, та засоби їх досягнення. Також, він приділяє свою увагу ролі загальноновизнаних цілей для формування інститутів у суспільстві. Згідно з Т. Парсонсом спільна система цінностей є фундаментом, на якому ґрунтуються соціальні інститути. Члени суспільства колективно формулюють або приймають правила, або регулятивні норми, які регулюють засоби, що вважаються прийнятними для досягнення цілей. Ці норми супроводжуються санкціями, і їм притаманна обов'язкова якість; вони є у важливому сенсі «примусовими». (Messner, Thome, & Rosenfeld, 2008)

Щоб існував соціальний порядок, різні індивіди повинні координувати свої дії. Парсонс припускає, що це може відбуватися лише за умови, що існує помітний ступінь інтеграції кінцевих цілей між учасниками соціальної системи. Іншими словами, він припускає, що конкретне, діюче суспільство передбачає систему цінностей, яка певною мірою поділяється або є спільною для членів цього суспільства. Звичайно, не всі люди приймають кожен окрему цінність, і навіть ті, хто приймає цінності, не завжди діють у спосіб, сумісний з ними. Тим не менше, Т. Парсонс стверджує, що ситуація, в якій немає жодних цінностей, не може бути сумісною з суспільством (Messner, Thome, & Rosenfeld, 2008)

Цілі у суспільства можуть бути множинні, як і засоби їх досягнення, оскільки кожен інститут продукує свої цілі. І засоби можуть кардинально різнитись залежно від характеру цілей.

Окремі актори мають множинні цілі та множинні набори засобів, які включають «складні «ланцюжки» відношень між засобами та цілями, які

побудовані таким чином, що «мета» одного сектору ланцюжка є засобом для досягнення іншої мети» (Parsons, 1990, p.322).

Т. Парсонс у науковій праці «Соціальна система» розширив типологію аномійних пристосувань Р. Мертона, сформулювавши вісім типів девіантної поведінки. Якщо у Мертона є дві змінні, які впливають на визначення типу адаптації – визнання цілей і визнання засобів, то Парсонс виділяє три такі змінні. Третьою перемінною у Т. Парсона є ставлення до «соціальних цілей».

«Ставлення до джерела такої фрустрації амбівалентне. Воно може бути “пристосовницьким” або “відчуженим”; поведінка – активною чи пасивною. “Пристосовницька активна” орієнтація веде до інновації, “пристосовницька пасивна” – до ритуалізму. “Відчужена активна” орієнтація – до “заколоту”, “відчужена пасивна” – до “ретритизму”. Третя змінна – ставлення до “соціальних цілей” (людям, колективам) або “нормативних зразків”». (Роговенко & Семижон, 2019)

1.5 Висновки до розділу 1

Концепція поняття аномії виникла ще в Давній Греції, однак мала дещо інше значення. Воно було хоч і відмінним від сьогочасного, проте містило в собі важливі засади майбутнього уже наукового поняття аномії. А саме воно описувало відсутність порядку і закону, пряме порушення моралі. А також ще з античних часів містило в собі дихотомію трактувань аномії з одної позиції як джерела зла, а з іншої як тимчасову проблему спровоковану обставинами суспільства, яку можна вирішити.

Ця ж дихотомія простежується у поглядах Е. Дюркгейма та Р. Мертона. Е. Дюркгейм вбачає джерело аномії в взаємній байдужості і розчаруванні індивіда і суспільства, а це відбувається через розпад соціальної системи. Він будує свою концепцію аномії як явища, яке виникає за кризових умов, коли старі норми втрачають свій вплив, а нові ще не сформовані.

Р. Мертон трактує аномію, як неодмінну характеристику суспільства, джерела якої полягають у дисбалансі цілей, які є однаковими для всіх членів суспільства, однак не забезпечує рівних можливостей їх досягнення. Це виявляє аномію в суспільстві, у відповідь на яку виникають різні види девіантної поведінки. Р. Мертон виділяє 5 типів адаптації до аномії: конформізм, інновацію, ретуалізм, ретритизм і бунт. Кожен зі способів заснований на комбінації ставлень індивіда до цілей та засобів.

Т. Парсонс вводить до цього взаємозв'язку ще третю змінну - ставлення до соціальних цілей. Загалом Т. Парсонс продовжує тези Е. Дюркгейма про те, що аномія виникає внаслідок взаємного розчарування індивіда і суспільства. Він вважає, що у здоровому суспільстві інституції мають достатній моральний авторитет, аби дотримуватись їх норм. А також зауважує важливість інтеграції кінцевих цілей між учасниками соціальної системи.

РОЗДІЛ 2 АНОМІЯ В УКРАЇНІ

2.1 Теоретичні дослідження аномії в Україні

Дослідження аномії є актуальним питанням для України. Саме тому чимало українських дослідників приділяло цій темі свою увагу. Доречним в контексті цієї роботи буде розглянути праці в першу чергу Є. Головахи та Н. Паніної, а також Ю. Шайгородського, О. Сенченко, Б. Ідрісова, В. Ворони, В. Резніка, О. Злобіної, В. Тимошенко, С. Дембіцького.

«Є. Головаха вважає, аномію, або як він її називає «ціннісно–нормативну пустелю», спричинила перекомбінацію життєво важливих елементів у світовідчутті людини. Людина стає чужою соціальної спільноті й не відчуває, через руйнування почуття солідарності зі світом, спів–причетності соціуму» (Доній, 2014, с.309)

Ця теза є продовженням викладених вище міркувань Е. Дюркгейма, Р. Мертона та Т. Парсонса про те, що відсутність цілісності індивіда з спільнотою породжує стан аномії.

У статті «Соціологічний моніторинг українського суспільства: методики спостережень, показники та виявлені соціальні тенденції 1992–2021 років» В. Ворона та В. Резнік (2021) виокремлюють низку індексів та чинників, котрі впливають на суспільство. З-поміж них варто зосередити увагу на індексі аномійної деморалізованості, індексі цинізму, інтегральному індексі соціального самопочуття та індексі дестабілізаційності протестного потенціалу.

Індекс аномійної деморалізованості безпосередньо пов'язаний з доробком Є. Головахи та Н. Паніної. У своїх працях вони описують прояви аномійного стану в Україні в 1990-х роках. Описують його як «аномійну деморалізованість»

(або «аномійну деморалізацію»), яка виникла в наслідок руйнування колишніх правил суспільства у вигляді економічної системи та політичних інститутів, і процес побудови нових, спроба адаптуватись до нового ладу. З цих самих причин цей період підпадає під визначення аномії Е. Дюркгеймом.

Як зазначає Є. Головаха (2014): «Цинізм корелює з аномійною деморалізованістю (коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона між індексами цинізму та аномії становить 0,43)»

Індекс цинізму був розроблений Н. Паніною. Вона створила шкалу соціального цинізму, яка є додатковою шкалою Мінесонтського багатопрофільного особистісного опитувальника(ММРІ). Індекс цинізму відтворює міру зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей і норм, а також до людей в цілому. (Головаха, 2014)

«Цинізм як ненормативна реакція на аномію виявляє себе в байдужості до засобів досягнення цілей, у безнормності як індивідуальній нормі свідомості та поведінки, у високому ступені недовіри не лише до норм поведінки, а й до інших людей загалом. З цього погляду цинізм виступає як своєрідний компенсаторний механізм подолання аномійної деморалізованості: немає норм, бажаю все, що мені вигідно, і роблю те, що хочу; якщо усім все можна, чому не можна й мені? Високий рівень поширеності цинізму свідчить про панування зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей, держави та нації, дефіцит довіри в суспільстві.»(Ворона & Резнік, 2021)

Це є продовженням тез Е. Дюркгейма про те, що індивід і суспільство взаємно віддаляються один від одного, що викликає взаємне зневажливе ставлення. А також розвиває думку Т. Парсонса оскільки він вважає, що основний мотив підпорядкування інституційній нормі «полягає в моральному авторитеті, який вона здійснює над індивідом». Коли інституційна норма впливу немає виникає аномія.

Як зазначає Головаха (2014) цинізм дає змогу краще адаптуватися до нестабільного суспільства, оскільки принципове заперечення будь-яких норм, властиве цинічному погляду на соціальну дійсність, запобігає розпачу в ситуаціях, де людина не бачить норм поведінки, до яких варто було б пристосуватися.

Цинізм як компенсаторний механізм аномійної деморалізованості в дечому перегукується з кількома із типів адаптації за Р. Мертоном – найбільше з ретритизмом, який передбачає відмову як від цілей, так і від засобів або з бунтом, який окрім відмови від загальновизнаних цілей і засобів, пропонує натомість нові. Якщо цинізм буде проявлятися виключно до загальновизнаних засобів, ми отримаємо тип адаптації інновацію, а якщо до норм-цілей – ритуалізм.

Відповідно до В. Ворони та В. Резніка (2021) Інтегральний індекс соціального самопочуття вимірює наскільки досяжними є соціальні блага для людей, наскільки задовольняються ї соціальні потреби. Своєю чергою міра задоволення соціальних потреб впливає на соціальне самопочуття людей.

Є. Головаха і Н. Паніна розробили та апробували вимірювальну шкалу соціального самопочуття для застосування у моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України. Спершу шкала включала 44 пункти, а потім вони розробили стислу її версію, котра складається з 20 пунктів.

Даний індекс може стати в пригоді під час дослідження аномії, оскільки одним з пояснень аномії, а саме пояснення Р. Мертона, звертає увагу на те, що це явище спричиняє невідповідність цілей, котрі ставить перед людиною суспільство, реальним можливостям досягати цих цілей, тими засобами, які є загальновизнані в суспільстві. Цей конфлікт між цілями і можливостями негативно впливає на соціальне самопочуття.

Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу. З-поміж іншого незадоволеність соціальних потреб може вилитись у протестні дії. Відповідно

до В. Ворони та В. Резніка(2021) у 1988 році Н. Паніна розробила методику вимірювання соціальної напруженості, яка дає змогу визначати рівень соціальної напруженості на підставі обчислення індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП).

«Шкала соціальної напруженості дозволяє виміряти чи респондент готовий вчиняти протестні дії, брати у них особисту участь: участь у передвиборчих кампаніях, збирання підписів під колективними петиціями, законні мітинги і демонстрації, погрожування страйком, бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади), несанкціоновані мітинги і демонстрації та незаконні страйки, голодування, пікетування державних установ тощо. Спостереження показали, що «критичною точкою» значення індексу дестабілізаційності є 4,4 бала.»(Ворона & Резнік, 2021)

До дослідження взаємозв'язку аномії та протестних рухів також вдається Б. Ідрісов. Він, шукаючи довгострокові причини виникнення революцій, прийшов до висновків, що їх спричиняє трансформація суспільної свідомості.

Періоди трансформації являють собою такий взаємозв'язок ланок-фаз: соціальна дезорієнтація – соціальна аномія – соціальний цинізм – соціальне безумство, де кожна фаза є логічним наслідком і продовженням попередньої; має тенденцією до повторення та характеризується звуженням у часі. Так, перший революційний період тривав 13 років (1991–2004) і закінчився Помаранчевою революцією; другий зайняв 9 років (2004–2013) і завершився Революцією гідності; третій – п'ять років (2014–2019), однак аналіз останніх подій (бунту, революції або контрреволюції) буде можливим лише за підсумками дій нової еліти.(Ідрісов, 2019)

Якщо детальніше розглянути фази, то перша – фаза соціальної дезорієнтації – низька чутливість до соціальних норм, руйнування усталених норм дії.

Друга фаза – фаза соціальної аномії – під час неї, як зауважує Є. Головаха «норми людської порядності та відповідальності, що регулюють поведінку і взаємини людей, які діяли раніше, починають сприйматися більшістю як норми поведінки «моральних аутсайдерів»» (Головаха, 2002)

Третя фаза – фаза соціального цинізму. Трохи вище було згадано тези Головахи з цього приводу.

Четверта фаза – фаза соціального божевілля. Виникає протиріччя між вчинками та емоціями. При цьому власні раціональні дії з адаптації до мінливих умов життя людина емоційно відкидає, демонструючи постійне погіршення соціального самопочуття (Головаха, 2002, с. 22). Такі настрої підкріплюються уже політичними міфологемами та впливом ЗМІ на остаточне руйнування старих цінностей. Це у свою чергу спричиняє наростання думки про неможливість поступових інституційних змін і стає приводом до революційних настроїв.

Ю. Шайгородський та О. Сенченко підходять до розгляду аномії з іншого боку.

Ю. Шайгородський досліджує проблеми формування системи цінностей у сучасному українському суспільстві. Він стверджує, що норми є соціальною характеристикою поведінки особистості, та відмічає зв'язок, між нормами та цінностями. Шайгородський (2011) стверджує: «Зміна соціальних умов призводить до того, що механізм відтворення цінностей, орієнтації на них перестає бути провідним. Поступаючись місцем адаптаційним механізмам.»

Також, він продовжує тезу Т. Парсонса про важливість морального авторитету інституцій. Стверджує, що кризові ситуації піддають сумніву легітимність і збільшують недовіру до інститутів влади, у наслідок цього збільшується дистанційованість між громадянами і владою. Це зменшує моральний авторитет інституцій і посилює аномію.

Ю. Шайгородський(2011) розглядає деякі політичні цінності, такі як свободу та справедливість, та їх негативні відтінки у вигляді неповноцінності демократичних прав і свобод, певній їх ілюзорності, несправедливий розподіл благ, майнова диференціація населення, відступ від моральних норм заради отримання прибутків, знецінення людських стосунків і посилення аморальних тенденцій.

Описане вище може слугувати причиною відкидання цілей, чи відкидання законних засобів їх досягнення, що провокуватиме аномію. А також згідно з Ю. Шайгородським це продукуватиме політичні міфи, які дозволяють заповнити ціннісний вакуум, і можуть стати підґрунтям для формування нової ціннісної парадигми.

О. Сенченко (2016) розглядає як одну з причин аномії декларативний характер цілей, які маскують реальні цілі, котрі можуть не ототожнюватись з інтересами народу, але досягненню яких сприяє чинна влада. Також вона зауважує вплив законів, які не працюють для влади, але працюють для більшості, як чинник дезорієнтації, деморалізації та дезінтеграції суспільства.

«Невиконання владними органами положень Конституції породжує відповідну реакцію серед громадян України — нові соціальні норми та цінності, зокрема й соціально декларовані зразки поведінки, члени суспільства ігнорують, а замість загальноприйнятих, традиційних засобів досягнення мети висувають власні, зазвичай протиправні».(Сенченко, 2016)

Як і тези попереднього дослідника тези Сенченко зачіпають важливість морального авторитету владних інституцій.

В. Тимошенко (2016, с.399) розглядає аномію з правової точки зору. Вона окреслює такі причини як: антидемократична трансформація інститутів публічної влади; нормативні акти, що виникають у державі перехідного типу(приватна власність, виборність органів влади, тощо) вступають в

протириччя з «неформальними регуляторами» поведінки населення; недовіра до закону, через що неможливо правовими засобами реалізувати потреби і вони реалізуються обхідними шляхами. Аномія в такому разі проявляється у вигляді насилля, маргіналізації, неправових способів вирішення конфліктів.

Також дослідниця розглядає криміналізацію як форму аномії. Стверджуючи, що це така форма аномії, коли стирається межа між позитивною і негативною поведінкою. Злочинний світ починає впливати на всі грані суспільного життя, а субкультура злочинного світу заповнює духовно-культурні прогалини. Кримінальні відносини мають тенденцію до самоорганізації та інституціоналізації.

Відповідно до М. Роговенко і А. Семижона(2019): «Проблему криміналізації ускладнює та обставина, що населення звикає до щоденних повідомлень про вибухи, жертви, замовні вбивства, терористичні акти та інші кримінальні явища, нерідко сприймає такі новини як належне. У науковій літературі, у повідомленнях засобів масової інформації все частіше порушують питання щодо зниження порогу чутливості до злочинної агресії, наближення суспільства до рівня несприйнятливості аморальної поведінки саме як аморальної, девіантної.»

2.2. Емпіричні дослідження в Україні дотичні до явища аномії

Важливим є питання про індикатори аномії. Перша шкала аномії була запропонована 1956 року Лео Сроулом. Відтоді дослідниками було розроблено велику кількість шкал.

Авторами цих шкал є, зокрема, Герберт Макклоскі та Джон Шаар (, Роберт Агню, Іран Давуді та Алі Теймурі, Роберт Вінслоу, Араш Гейдарі, Двайт Дін, Ефраїм Гарольд Мізручі, Джеймс Тівен-молодший та ін.

Паніна проводила емпіричні дослідження з вимірювання аномійної деморалізованості (рис 2.1) шляхом опитування за шкалою аномії Макклоскі і Шаара.(Ворона & Резнік, 2021)

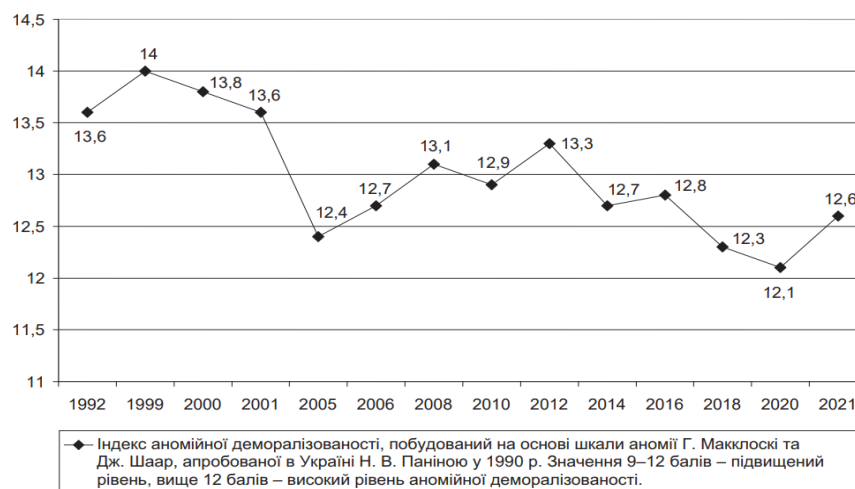

Рисунок 1. Динаміка значень індексу аномійної деморалізованості (діапазон шкали: 0–18 балів)

Рис. 2.1 Динаміка значень індексу аномійної деморалізованості(Ворона & Резнік, 2021)

До згаданого вище, в розгляді доробку Є. Головахи та Н. Паніної, поняття аномійної деморалізованості відсилається «Дев'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Аномія в українському суспільстві», яке проводила Соціологічна група «Рейтинг» 20-21 листопада 2022.(Соціологічна група «Рейтинг»,2022а) Воно вимірює стан аномії в суспільстві за допомогою шкали аномії Макклоскі і Шаара, яка включає в себе такі питання:

- Зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно;
- Багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах
- Чого сьогодні нам не вистачає, так це справжньої дружби, як було раніше, — на все життя

- Проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірить
- Раніше люди краще себе почували, тому що кожен знав, як вчиняти правильно
- Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати
- За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити
- Я часто не розумію, що до чого; відчуваю себе ніяково
- Мені здається, інші краще за мене знають, що вірно, а що – ні

Ці питання, як і сама шкала, зосереджуються більше на індивідуальному сприйнятті аномії. Вона допомагає визначити, чи сам респондент вбачає втрату актуальності старих норм. Ці питання більше ілюструють аномію за Е. Дюркгеймом – відхід старих норм і неусталеність нових.

Однак, ці питання не є індикатором однорідності суспільства. Згідно Т. Парсонса лише за умови, що існує помітний ступінь інтеграції кінцевих цілей між учасниками соціальної системи, можливе здорове не аномійне суспільство.

Питання на кшталт «Проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірить» залишають у сліпій зоні питання, того чи ті, хто у щось вірить, вірять у одне і те ж. Якщо велике число людей віритиме у протилежно різні цінності, то відповіді на це запитання можуть показати хибний результат відсутності аномії.

Питання «Раніше люди краще себе почували, тому що кожен знав, як вчиняти правильно» знову ж таки не дозволяє визначити, чи було це «вчиняти правильно» однозначно протрактовано більшістю респондентів. Говорячи про мертонівські цілі да засоби, це питання саме засобів. А вони можуть бути девіантними для більшості суспільства, але валідними для особи з певним типом адаптації.

Шкалу аномії було б доцільно доповнити питаннями, які могли б виділити основні цілі та засоби прийнятні для респондента. У такому випадку результати дослідження дозволили поглянути на явище аномії з двох сторін: зафіксувати індивідуальне сприйняття респондентом аномійної деморалізованості, а також визначити наскільки полярними чи однорідними є цілі та засоби їх досягнення у цих респондентів. Таке дослідження врахувало б як індивідуальний, так і соціальний виміри аномії, які є нерозривними і взаємозалежними, тому важливо розглядати їх разом.

Згаданий в попередньому розділі індекс цинізму вимірювався зокрема в дослідженні «П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Установки щодо цинізму (23-24 липня 2022)» проведене Соціологічною групою «Рейтинг» (Соціологічна група «Рейтинг», 2022б).

«За результатами дослідження в узагальненому вигляді 55% опитаних повністю або переважно демонструють установки щодо цинізму в суспільстві, 29% - повністю або переважно демонструють невизначені установки щодо цього питання, 16% - навпаки демонструють повністю або переважно установки щодо відсутності цинізму.» (Соціологічна група «Рейтинг», 2022б)

Однак, у висновках зазначено позитивні зміни в останній час, зменшилась кількість респондентів з переважно цинічними, та збільшилась частка невизначених, як можна побачити з рисунка 2.2.

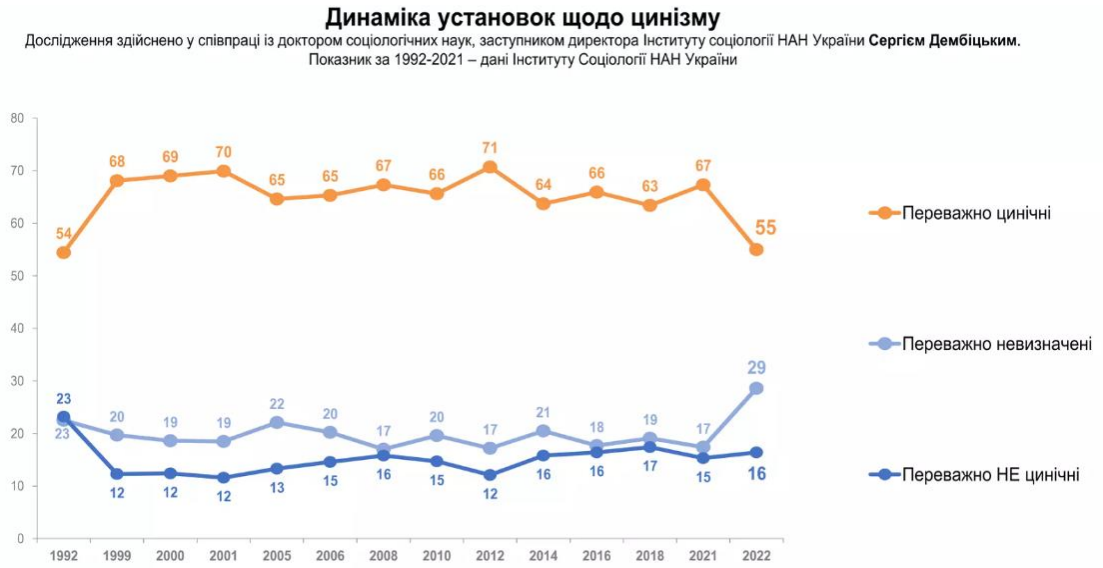

Рис.2.2 Динаміка установок щодо цинізму, за даними дослідження Соціологічної групи «Рейтинг», 2022 б.

Щодо рівня індексу соціального самопочуття В. Ворона та В. Резнік (2021), спираючись на дослідження Є. Головахи та Н. Паніної, наводять графік динаміки цього індексу. (рис 2.3)

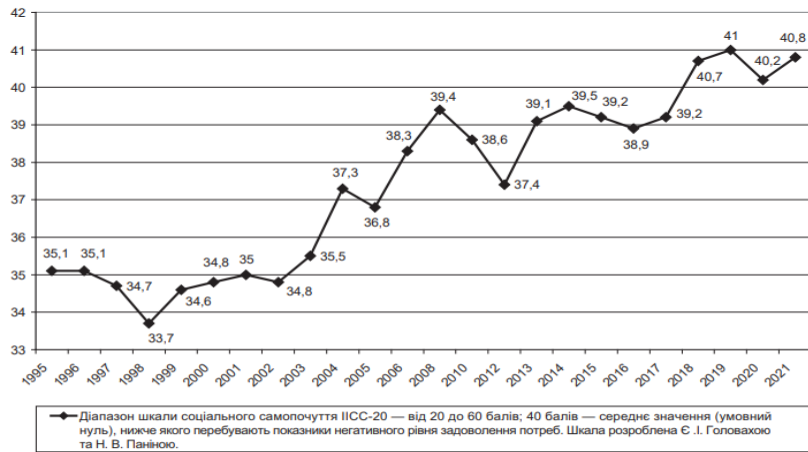

Рисунок 5. Динаміка значень інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС-20) (Інтерпретація значень: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; рівні 37–43 балам – середній рівень; вищі, ніж 43 бали, – високий рівень соціального самопочуття)

Рис.2.3 Динаміка значень інтегрального індексу соціального самопочуття, з праці В.Ворони та В.Резніка, 2021.

Динаміку зміни індексу дестабілізаційності протестного потенціалу ті ж В. Ворона та В. Резнік(2021) ілюструють графіком наведеним нижче(рис 2.4).

Рисунок 6. Динаміка значень індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП)

Рис. 2.4. Динаміка значень індексу дестабілізаційності протестного потенціалу з праці В.Ворони та В.Резніка, 2021

Окрім цих безпосередньо причетних до вимірювання аномії досліджень є інші, більш опосередковано до неї дотичні, але тим не менш, важливі до згадки.

Як уже було сказано вище Т Парсонс визначає аномію як ситуацію зруйнованості моральних авторитетів інституційних норм. Коли соціальні інституції не викликають довіри, вони не можуть бути моральними авторитетами, а отже спонукати до дотримання норм, що у свою чергу провокує аномію.

Стосовно довіри до інституцій є дослідження Центру Разумкова(Разумков Центр,2024) і КМІС (КМІС, 2023).

Центр Разумкова, проводячи аналітичні оцінки в квітні 2024 року, окрім інших тем також розглянув зміну довіри до соціальних інститутів в липні-серпні 2021 року, січні 2024 року та березні 2024 року. Дані були представлені двома таблицями. Задля більш наочного сприйняття на основі таблицок створено діаграму(рис.2.5)

Рис. 2.5. Рівень довіри до соціальних інститутів за даними Центру Разумкова, 2024.

З діаграми(рис 2.5) ми бачимо що в багатьох соціальних інститутів відбувся ріст довіри в порівнянні з 2021 роком. Зниження довіри було до церкви, голів населених пунктів та політичних партій.

Ті соціальні інституції, котрі мають пряме відношення до безпекової ситуації в країні мають найбільший рівень довіри.

Аналогічне дослідження було проведене Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС, 2023). Було розглянуто такі інституції: Президент, Верховна Рада, Уряд, Головнокомандувач В. Залужний, ЗСУ, СБУ, Національна поліція, суди, прокурори, церква, українські ЗМІ, волонтери. В дослідженні було використано дані опитування грудня 2021 року, грудня 2022 року та грудня 2023 року.

Дані показали тенденцію до значного росту довіри до інституцій(окрім церкви) в грудні 2022 року в порівнянні з груднем 2021 року. Однак у грудні 2023 року довіра суттєво знизилась. На тому самому рівні довіри залишились ЗСУ та волонтери. Довіра до СБУ зменшилась, але не в такій значній мірі, як до інших

інституцій. Довіра до Верховної Ради, Уряду, судів та прокурорів, а також до українських ЗМІ є невисокою. Однак у більшості поточний рівень довіри все ж вищий за рівень довіри в 2021 році. (КМІС, 2023).

Підсумовуючи результати цих двох досліджень, можна прийти до висновку про збільшення довіри до соціальних інституцій після початку повномасштабного вторгнення.

Повномасштабне вторгнення посилило моральний авторитет багатьох інституцій, однак далеко не всі вони змогли виправдати кредит довіри. Невиправдані очікування можуть мати негативний вплив на довіру до соціальних інституцій, а відповідно і до моральних норм. У такому випадку тимчасове збільшення авторитету соціальних інституцій, що зменшує прояви аномії в українському суспільстві, може нести так само тимчасовий характер і не впливати на загальну тенденцію.

Окрім впливу на рівень морального авторитету соціальних інституцій повномасштабне вторгнення вплинуло на цінності. Згідно з Т. Парсонсом спільна система цінностей є фундаментом, на якому ґрунтуються соціальні інститути. Отже варто розглянути чи поділяють українці спільні цінності. Цей вплив дозволяють зафіксувати дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» (Соціологічна група «Рейтинг», 2022в) та Аналітичного центру Cedos. (Аналітичний центр Cedos, 2023)

У Соціологічної групи «Рейтинг» відбулось дослідження про цінності «Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022)» (Соціологічна група «Рейтинг», 2022в), котре, в доповненні до попередніх, більш повно може показати наскільки спільні норми формувались в українців після початку повномасштабного вторгнення. Дані розподілені за регіонами та віком, тож можна прослідкувати наскільки тотожними є ставлення та вчинки різних груп населення, а отже наскільки

великий ступінь інтеграції кінцевих цілей між різними учасниками соціальної системи.

У питаннях, що стосуються націоналістичних цінностей, немає групи з значним відхиленням від загальної тенденції. У власній ідентичності та у ставленні до росіян ми маємо сформовану чітку і спільну для всього суспільства ціннісну норму.

Однак ставлення до російських серіалів і музики різне у різних груп. Також ми можемо спостерігати не цілковиту однорідність норм поведінки та цінностей. Це видно наприклад з висновків дослідження:

«Традиційно цінності самостійності, багатства та гедонізму притаманні більше молоді. На противагу їм у середній та особливо у старшій вікових групах більш схильні до консервативних цінностей (традиційності та конформізму). Натомість такі цінності як самостійність, універсалізм, доброта, безпека та досягнення притаманні представникам усіх вікових категорій. Якщо для чоловіків значно вищими є цінності стимуляції, досягнення та багатства (влади), то для жінок – безпеки, традиційності, конформізму, універсалізму і доброти.»(Соціологічна група «Рейтинг»,2022в)

На відміну від опитування Соціологічної групи «Рейтинг», Аналітичний центр Cedos. провели якісне, а тому не репрезентативне для усього населення України дослідження «Рік повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії(5 хвиля)» (Аналітичний центр Cedos, 2023).

У висновках до дослідження говориться: «Опитані переймалися тим, яким буде життя в Україні через декілька років або після завершення війни, а також хвилювалися щодо того, чи зможуть вони знайти своє місце в суспільстві майбутнього. Розмірковуючи про свій зв'язок з Україною, респондент_ки звертали увагу на додаткову соціальну диференціацію, спричинену війною. Вони зазначали, що їх лякає перспектива зростання соціальної напруги і виникнення

нових непорозумінь між різними категоріями населення — наприклад, між людьми з різними політичними поглядами, російськомовними та українськомовними, тими, хто змушені були поїхати за кордон, і тими, хто не переїжджали зі своїх міст чи сіл.» (Аналітичний центр Cedos, 2023).

Побоювання зазначені респондентами можуть свідчити про подальшу загрозу аномії для українського суспільства. «Хвилювалися щодо того, чи зможуть вони знайти своє місце в суспільстві» (Аналітичний центр Cedos, 2023). перегукується з причинами аномічного самогубства у Е. Дюркгейма. Також згадане непорозуміння між різними категоріями населення в тому числі може бути спровоковане різністю типів адаптацій за Р. Мертоном. Різним типам притаманні різні стратегії поведінки і ціннісні орієнтації, що може провокувати конфлікти між представниками різних типів.

«У відповідях деяких учасни_ць дослідження можна простежити зростання чутливості до несправедливості та негативних явищ у суспільстві — наприклад, до корупції, олігархату чи порушень прав людини.»(Аналітичний центр Cedos, 2023).— можна розцінювати, як факт формування і поширення в суспільстві спільних цінностей і цілей суспільства, однак без релевантних способів досягнення цих цілей ми все ще матимемо справу з аномією.

Також Соціологічна група «Рейтинг» поводи́ла у 2023 році «Комплексне дослідження: як війна змінила мене та країну. Підсумки року»(Соціологічна група «Рейтинг»,2022г) як і у дослідженні Аналітичного центру Cedos.»(Аналітичний центр Cedos, 2023), тут можна знайти приклади позитивного впливу війни на формування цінностей. З-поміж тих висновків, до яких дійшли дослідники, доречно зацитувати такий:

«Загальноприйняті норми та цінності стали більш визначеними, тому аномійні настрої перестали домінувати: кількість тих, у кого переважає аномійний стан (стан деморалізованості) зменшилась з 72 до 48%. Найбільша

зміна відбулась відносно покращення розуміння того, яким правилам слідувати та у що потрібно вірити сьогодні.»(Соціологічна група «Рейтинг»,2022г)

У цьому дослідженні (Соціологічна група «Рейтинг»,2022г) було використано ту ж саму шкалу аномійності Макклоскі і Шаара. Як зазначається у звіті дослідження «Шкала аномії дає можливість оцінити чи є в суспільстві система загальновизнаних норм і цінностей». Проте шкала скоріше демонструє суб'єктивне враження респондентів про систему загальновизнаних норм і цінностей. Вона не наділена функціоналом визначити цінності респондента, а отже не може слугувати джерелом об'єктивної констатації спільності та загальновизнаності певних норм та цінностей.

Звісно, без суттєвих змін в рівні консолідації суспільних настроїв і цілей, не змінився б і суб'єктивний погляд респондентів. Однак це скоріше логічне припущення, ніж доказовий факт.

Тим не менш, висновки до яких доходить «Комплексне дослідження: як війна змінила мене та країну. Підсумки року» в питанні аномії доволі обнадійливі. На думку дослідників війна позитивно вплинула на усталення спільних норм, розрізнення правильного і неправильного. Тож війна сприяла поширенню спільних цінностей. (Соціологічна група «Рейтинг»,2022г)

Підбиваючи підсумки згаданих вище досліджень, можна прийти до висновку про позитивні тенденції до зміни рівня аномії в Україні. Можна припускати домінування конформізму як типу адаптації у націоналістичних питаннях, оскільки однотайна більшість притримується цих цінностей. Повномасштабне вторгнення в цілому мало позитивний вплив на формування спільних цінностей та довіри до соціальних інститутів. Це зменшило рівень суб'єктивного сприйняття аномії в суспільстві. Війна вплинула на рівень індексу цинічності, зменшивши його показники.

Водночас із тим, інші групи цінностей не мають подібної тенденції до однозначності у сприйнятті суспільства. Хоч війна і вплинула на формування цінностей і усталення норм поведінки, які стосуються питань національного характеру, інші сфери життя людини перебувають у становищі невизначеності правильної моделі поведінки.

2.3 Висновки до розділу 2.

Основними індексами, що дозволяють вимірювати стан аномії в суспільстві є: індекс аномійної деморалізованості, індекс цинізму, інтегральний індекс соціального самопочуття та індекс дестабілізаційності протестного потенціалу.

Період трансформації суспільства за Б.Ідрісовим (2019) складаються з 4 фаз: соціальна дезорієнтація – соціальна аномія – соціальний цинізм – соціальне безумство. Які можна використати для аналізу трансформації українського модерного суспільства в наступному розділі.

Аномію в Україні вимірюють за допомогою Шкали аномії Маклоскі і Шаара. Вона більше зосереджена на індивідуальному сприйнятті індивідом аномійної ситуації.

Наведені дослідження демонструють тенденцію до зменшення рівня аномії в суспільстві, що проявляється як в покращенні значень індексів, так і в збільшенні довіри до соціальних інституцій, збільшення рівня інтеграції кінцевих цілей, особливо цілей національного характеру.

РОЗДІЛ 3 ДИНАМІКА КОНФЛІКТІВ ТА АДАПТАЦІЙ ДО АНОМІЇ

3.1 Прояви аномії в 1991-2004 роках

Відповідно до Ідрісова (2019) в історії незалежної України було кілька періодів трансформації суспільної свідомості. Кожен з яких складався з кількох ланок-фаз: соціальна дезорієнтація – соціальна аномія – соціальний цинізм – соціальне безумство. Він виділяє період з 1991 року по 2004, з 2004 по 2013 роки, та з 2014 по 2019 роки. Цей розділ спирається на його періодизацію, однак з деякою зміною. Період з 2014 по 2022, оскільки саме в 2022 році відбулась дуже вагома для соціального життя подія – повномасштабне вторгнення. І відповідно з 2022 по 2024, який наразі триває.

Перші роки після розпаду Радянського Союзу були еталонним прикладом аномії. Відбулась різка зміна норм, старі норми перестали бути актуальними, а нові ще не сформувались. Цінності, цілі, способи досягнення цих цілей вкрай варіювались. Соціальні інститути місцями продовжували працювати, як раніше, хоча контекст змінився, а тому не викликали морального авторитету.

Соціальна дезорієнтація розпочалася з розпаду Радянського Союзу. У листопаді 1990 року Верховна Рада ухвалила Концепцію переходу до ринкової економіки. І це був початок втрати актуальності старих норм в економіці. Через нехватку радянських рублів, на грошовому ринку України дедалі частіше почав використовуватись долар США, німецька марка та інші вільноконвертовані валюти. Тоді купони, які до того моменту були одноразового використання зробили багаторазовими, а через рік і зовсім замінили на купоно-карбованці. При цьому купони багаторазового використання не одразу безперешкодно приймалися у банківських розрахунках. Зарплатню люди отримували як в новій валюті – купоно-карбованцях так і в радянських рублях, розраховуватись вони

могли так само і тим і іншим. Це мало негативні впливи на економіку. (Комаринська; 2000, с.336)

Відсутність чітких діючих норм в плані грошей негативно впливає на певність людей у майбутньому, інфляція і розуміння, що праця різко знецінюється, підштовхує до пошуку інших засобів досягнення збагачення, часто незаконних, що у свою чергу стає причиною численних конфліктів.

У цей період проводилось дослідження за шкалою аномії Г. Маклоскі та Дж. Шаара, яке показало найвище значення аномійної деморалізованості в 1999 році в пік економічного занепаду.(Ворона & Резнік, 2021)

Індекс цинізму, ідею якого розвивали Є. Головаха і Н. Паніна. Найвищі значення індексу цинізму в українському суспільстві зафіксовано за часів другого строку президентства Л. Кучми у 1999–2001рр. .(Ворона & Резнік, 2021)

Значення інтегрального індексу соціального самопочуття, який показує інтенсивність впливу на індивідів конфлікту між цілями і можливостями їх досягнення, в період 1998 року досягає свого найменшого значення за весь час досліджень – 33,7. Він показує дуже низький рівень соціального самопочуття, а відповідно разючий конфлікт між інтересами і можливостями.

Також на перепоні побудови стабільного суспільства стояли соціальні проблеми. Життя втратило колишню стабільність. Хтось виявився неефективним чи непотрібним в умовах ринкової економіки, хтось втратив роботу через закриття підприємств, у когось «згоріли» заощадження. Це посилювало враження, що раніше було краще і незадоволення поточним незрозумілим і незвичним станом справ. У 1995 році було проведене опитування (Злобіна, 2021) яке показало, що більшістю громадян радянське життя сприймалось, як щасливе, і асоціювалось з набагато більш приємними емоціями аніж поточне.

Економічні реформи сприяли збільшенню кількості людей, котрі пов'язували покращення життя з регулярністю отримання

зарплат/пенсій/стипендій, з зростанням соціальних пільг. У той же час зменшувалась частка тих, хто покладався на власні вміння пристосовуватись, зменшувалась.(Ворона & Резнік, 2021)

Таким чином саме економічні реформи сприяли появі законних способів досягнення поставленої суспільством цілі – жити комфортним забезпеченим життям. Вони були засобом поступового виходу суспільства з становища аномії. Однак не були достатньо успішними, щоб забезпечити реалізацію цілей доступними законними засобами.

Ситуація в Україні в 1991-2004 роках була аномійною, тож викликала адаптацію як реакцію на аномію. Кожному з п'яти типів адаптації за Мертоном можна привести приклад поведінки.

Конформізм, який передбачає загальновизнані засоби і загальновизнані цілі, проявлявся в тому, щоб забезпечувати загально визнані цілі – певний рівень життя, певний рівень освіти і т. д. визнаними методами – працею на роботі за зарплату чи чесним здаванням екзаменів відповідно.

Однак, що притаманно другій фазі трансформації суспільства, така поведінка більше ставала притаманна «моральним аутсайдерам», і на противагу їй з'являлись наступні варіанти адаптації, котрі диктували зовсім інші норми поведінки.

Інновація – намагання розбагатіти, отримати бажану посаду чи освіту все ще визнавались людьми з таким типом адаптації за бажанні цілі. Однак при цьому методи не відповідали загальновизнаним.

Це спричиняло поширення бандитизму, кумівства та корупції. Посади та освіта здобувались по знайомству, або шляхом підкупу, фінансові статки здобувались кримінальним шляхом, що у свою чергу збільшувало соціальну напругу.

Ритуалізм – дотримання загально визнаних засобів але неприйняття, нівелювання чи приниження їх значимості. Люди з цим типом адаптації відмовляються від занадто високої планки цілей і соціальної мобільності.

Прикладом може слугувати значна частина населення, яка після кардинальних економічних і політичних змін продовжила ходити на ту ж роботу, і виконувати ті ж завдання, часто не отримуючи заробітної платні місяцями. Праця, як загально визнаний метод досягання цілей збагачення, відбулась. От тільки вона не наближала до збагачення зовсім. І тим не менш чимало людей ходити на роботу, знаючи, що зарплату скоріш за все їм в цьому місяці не дадуть. Це відбувалось більше по звичці, від незнання або недостатці сміливості робити щось інше, що принесло б збагачення чи стабільність.

Ретритизм – передбачає відмову від цілей і засобів. Це виражається у втечі від реальності і супроводжується різноманітними способами це зробити. Це може бути алкогольна чи наркотична залежність, азартні ігри.

Відповідно до Левчука(2005) Безпосередньої статистики споживання алкоголю в Україні не існує, таку оцінку можна виконати лише на основі обсягів зареєстрованого продажу алкогольних напоїв або за даними відповідних соціологічних опитувань. Достовірність офіційної статистичної звітності викликає сумніви, оскільки вона не відображає справжню ємність українського алкогольного ринку, розміри якого є набагато більшими за декларовані. У зв'язку з цим офіційні показники продажу алкоголю, перераховані у літрах чистого спирту на душу населення, виявляються в Україні необґрунтовано низькими.

Однак окрім ліцензованого алкоголю з акцизами, чимало спиртного вироблялось у домогосподарствах. Поширеним було самогонваріння.

Бунт – як і попередній тип адаптації передбачає відкидання цілей та засобів, пропонованих суспільством, однак на відміну від ретритизму пропонує натомість свої.

Можливим прикладом цього типу адаптації в 1990-тих роках можна віднести до цього прояву адаптації субкультури. Оскільки субкультури також не визнають частину правил і цілей суспільства, пропонуючи натомість свої.

До цього можна також віднести субкультуру злочинного світу. Оскільки організована злочинність та кримінальні угруповання не тільки відкидають загально визнані норми, на те вона і злочинність, однак у своїх межах мають свою систему правил і норм поведінки. Вони визначають, що потрібно робити, щоб отримати повагу та уникнути конфліктів у цьому середовищі. Тобто вони вибудовують свою альтернативну норму (Тимошенко, 2016).

Іншим проявом бунту може бути віра у надприродне – астрологія, магія, ворожіння, екстрасенси тощо. Оскільки зазвичай подібні практики, ставлять перед своїми адептами свої цілі, часто альтернативні до загально суспільних і пропонують певні магичні способи їх досягнення на протигагу загально визнаним.

Загалом друга фаза характеризується нормалізованістю протиправних дій, оскільки їх частота зростає і виникає звикання до кримінальних проявів, а звикання знижує поріг чутливості суспільства до цих проблем.

Це у свою чергу плавно перетікає у третю фазу – фазу соціального цинізму. Соціальний цинізм, який досліджували Н. Паніна та Є. Головаха. Відповідно до рис 2.2. рівень цинізму в 1999-2001 роках є досить високим, однак знижується до 2005, що спровоковано об'єднуючим фактором революції.

Наступною фазою, яку виділяє Б. Ідрісов є соціальне безумство. Воно супроводжується революційними настроями. Виміряти протестні настрої

дозволяє індекс протестного потенціалу, який пропонує респондентам відзначати в яких формах протесту вони готові брати участь особисто

Промітним проявом протестних настроїв була, наприклад, серія протестів під гаслом «Україна без Кучми» в 2000-2001 році. Яка співпадає в часі з високим рівнем індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (рис. 2.4)

Також відбувались протестні акції «Повстань, Україно!» у II половині 2002 – I половині 2003 року. І після цього критична точка Помаранчева революція. Індекс аномійної деморалізованості (рис. 2.1), індекс цинізму (рис. 2.2), індекс дестабілізаційності протестного потенціалу(рис.2.4), знизилась після подій 2004 року. Відбувся певний етап трансформації суспільної свідомості, ми перейшли до другого революційного періоду за Б. Ідрісовим. Після 2004 року аномія в Україні не зникла, але змінила свої прояви та їх інтенсивність.

3.2. Прояви аномії в 2004-2014роках

Сподівання громадян на краще та справедливіше життя одразу після Помаранчевої революції у 2005 році спряжені із помітним раптовим зниженням рівня аномійної деморалізованості.(рис. 2.1), (Ворона & Резнік, 2021) У, цей самий час знижувався і рівень цинізму(рис. 2.2), і рівень дестабілізаційності протестного потенціалу(рис.2.4), зростав рівень індексу соціального самопочуття. (рис. 2.3)

Рівень аномійної деморалізованості.(рис. 2.1), з 1999 року мав тенденцію до зниження, однак з 2001 року до 2005 відбулось більш різке зниження з позначки в 13,6 до 12,4.

Рівень цинізму, вимірюваний Є.Головахою (2014) з показника 10,0 в 2001 році опустився до показника 9,6 в 2005 році.(рис.3.1)

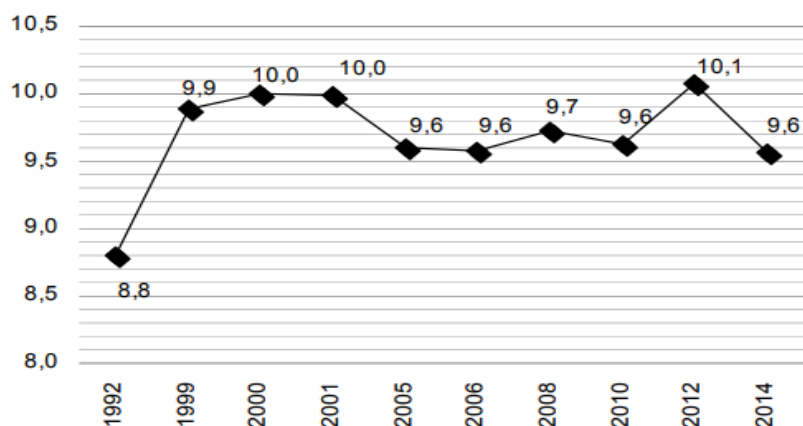

Рисунок. Зміни індексу цинізму, розрахованого для дорослого населення України, 1992–2014 рр. (шкала 0–14)

Рис. 3.1. Зміни індексу цинізму (Головаха, 2014)

Рівень дестабілізаційності протестного потенціалу(рис. 2.4) досягнув значення 4,6 в 2001 році і протягом 2002-2004 років опустився спершу до рівня 3, а потім і до 2,6, що є найменшим значенням за весь час досліджень.

У цей же час рівень індексу соціального самопочуття різко зріс з позначок 34,8 в 2002 році до 37,3 в 2004. (рис.2.3)

Відповідно до В. Ворони і В. Резніка (Ворона & Резнік, 2021) спроби постмайданних реформ, котрі відбувались після Помаранчевої революції, хоч і були незавершені, однак самим своїм фактом загалом сприяли зниженню деморалізації, оскільки вселяли надію на впорядкування життя.

Дюркгейм ознакою аномії вбачав збільшення кількості самогубств. У нас немає даних, які б могли показати яка кількість самогубств була з 1991 по 2000 рік, однак є дані ВООЗ з коефіцієнтом самогубств на 100 тисяч населення. (WHO, 2019). Дані оформлені в графік представлений на рисунку 3.2

Рис. 3.2. Кількість самогубств в Україні за даними ВООЗ(WHO, 2019)

Також Державна служба статистики України починаючи з 2005 року фіксує не просто факт смерті людини, а ще окремо кількість померлих від навмисного самоушкодження.(Держстат, 2024) Графік створений на основі цих даних представлено на рисунку 3.3. З огляду на збройну агресію російської федерації проти України не можна отримати в повному обсязі інформацію, яка стосується смертності населення, тому за 2022-2023 роки даних немає.

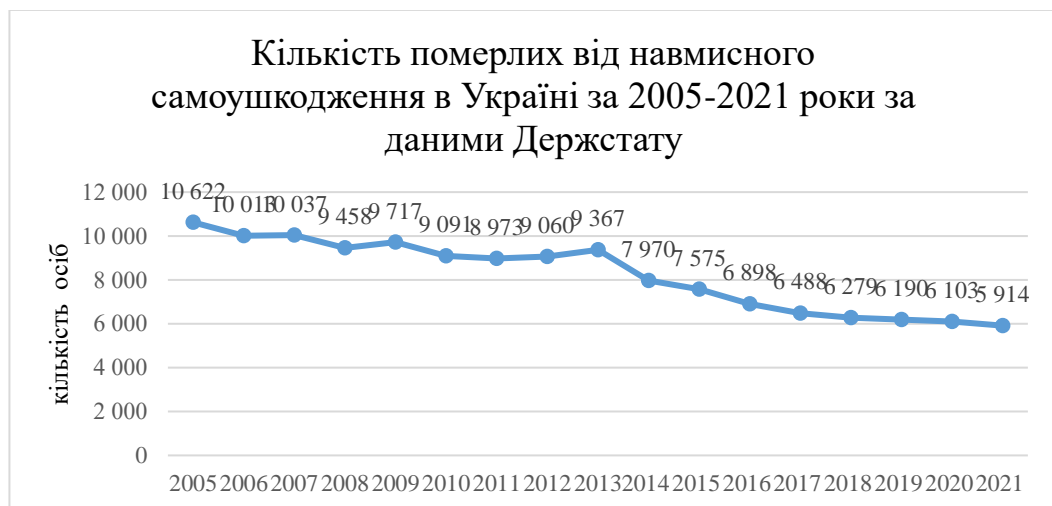

Рис. 3.3. Кількість померлих від навмисного самоушкодження в Україні за 2005-2021 роки за даними Держстату.

Відповідно до цих даних, з кількістю самогубств зменшується. Проте в 2007-2009 роках у даних ВООЗ(рис3.2) і частково у даних Держстату(рис3.3),

спостерігається невеликий регрес до більш високих показників. Це час коли відбулась світова фінансово-економічна криза – падіння ринкової економіки, яке почалося у грудні 2007 року і досягло піку у вересні 2008 року. Яка і сама по собі негативно вплинула на економічне становище

Паралельно з світовою кризою в Україні відбувається політична криза, виявом якої, відповідно до В. Ворони та В. Резніка (2021) була «війна всіх проти всіх» за владу, внутрішній розкол і міжусобиці влади, яка прийшла після Помаранчевої революції конфліктні вибори парламенту 2006 та 2007 років, та президентські вибори 2010 року.

Загалом цей період можна характеризувати значно меншою інтенсивністю проявів аномії в порівнянні з 1991-2004 роками. Тому і прояви трансформації суспільної свідомості у вигляді ланок-фаз виділених Б. Ідрісовим промальовуються не так чітко.

Постмайданні реформи, хоч і вселяли надії та сподівання, однак були незавершені, а тому призвели до деякого розчарування. Кредит довіри, виданий новій владі, не виправдався, що спричинило зневіру до політичних інститутів, а це у свою чергу є причиною аномії за Парсонсом. Це викликало соціальну дезорієнтацію, яка є першою фазою трансформації суспільної свідомості за Б. Ідрісовим.

Соціальна аномія зростала в міру того, як влада себе дискредитувала. Політична криза 2006-2007 років, яка посилювала недовіру до інституцій, чим нищила їх моральний авторитет в суспільстві, а фінансова криза сприяла погіршенню рівня життя, а тому спричиняла пошук способів адаптації до важчих умов. Це спричиняло, наприклад, ріст корупції. Відповідно до даних Transparency International (2011 р.35) показники корупції були доволі високими в багатьох сферах(рис 3.5).

Table 2. Public Perception of Corruption in Institutions of the Country*

Years	Political Parties	Parliament	Police	Business/ Private Sector	Media	Public Officials/ Civil Servants	Judiciary	NGOs	Religious Bodies	Military	Education System
2007	4.1	4.1	4.1	3.9	3.2	-	4.2	3.2	2.3	3.1	3.8
2009	4.4	4.5	-	4.3	3.8	4.5	4.5	-	-	-	-
2010	4.0	4.1	4.3	3.7	3.2	4.1	4.4	3.2	2.3	3.5	4.0

* Question: To what extent do you perceive the following institutions in this country to be affected by corruption? (1: not at all corrupt, 5: extremely corrupt). Average score.

Source: TI GCB 2007: 22, TI GCB 2009:29, TI GCB 2010:44.

Рис. 3.5. Публічне сприйняття корупції в інституціях, за даними Transparency International, 2011

Соціальний цинізм, який є третьою фазою за Б. Ідрісовим зафіксував Є. Головаха у своєму дослідженні «Соціальний цинізм і аномія в українському суспільстві: загальна динаміка і останні зміни». Він фіксує стабілізацію показника соціального цинізму в 2005-2010 роках, як видно з графіку на рис.3.1, та несуттєву, проте статистично значущу на рівні 0,05 зміну показників 2010 та 2012 років. Є. Головаха пояснює це тим, що з приходом до влади В. Януковича відвертий цинізм правлячого клану, вплинув на підвищення рівня загального цинізму. (Головаха, 2014 с. 52)

Також в цей період знижуються значення інтегрального індексу соціального самопочуття. (рис.2.3) від значень 39,4 у 2008 році до 37,4 в 2012 році. Значення нижчі за 37 уже вважаються низьким рівнем соціального самопочуття. Значення індексу в 2012 році доволі близькі до низького рівня.

Соціальний цинізм переходить в четверту фазу – фазу соціального божевілля, яка вилилась у Революцію Гідності.

Як зауважує Є. Головаха (2014, с. 52), ініціаторами і головними учасниками Євромайдану були представники груп з нижчими рівнями соціального цинізму.

3.3 Прояви аномії в 2014-2022 роках

2014 рік розпочав новий цикл трансформації суспільної свідомості, що у свою чергу сприяло зменшенню аномії.

Індекс цинізму знизився з показника в 10,0 в 2012 році до 9,6 в 2014 році. (Головаха Є.,2014), (рис 3.1). Індекс аномійної деморалізованості знизився з позиції в 13,3 в 2012 до 12,7 в 2014 році(рис 2.1). Інтегральний індекс соціального самопочуття, який в 2012 році був на межі з низьким рівнем і складав 37,4 до 2014 року зріс до 39,5. (рис 2.3). Однак індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (рис.2.4) після Революції Гідності не тільки не знизився, але й продовжив зростати аж до 2020 року. У весь цей час починаючи з 2012 року він переходив межу в 4,4 бала, що є «критичною точкою» значення індексу дестабілізаційності.

Втім 2014 рік одразу розпочався з соціальної дезорієнтації – з руйнування усталених норм дії. Це проявлялось навіть в процесі самої революції, котра не повторювала досвіду Майдану 2004 року.

«У 2004 р. опозиція діяла більш злагоджено, а головне – мала єдиного лідера, що виступав опонентом діючої влади. У 2013–2014 рр. опозиція діяла неефективно (не мала ні плану виходу із кризи, ні плану відсторонення В. Януковича від влади), тобто не налагодила альтернативної координації та була представлена трьома лідерами, кожен із яких планує брати участь у виборах президента»(Мацієвський, 2014, с.16)

Також Ю. Мацієвський(2014) описує політичну ситуацію в певний момент розгортання подій майдан як ситуацію двовладдя, оскільки після прийняття «законів про диктатуру» 11 областей України фактично вийшли з-під контролю влади. Що є дуже наочним прикладом руйнування усталених норм.

Відсторонення В. Януковича від посади Президента в лютому 2014 року, що змусило передати його повноваження на Голову Верховної Ради, поставило перед владою питання законного оформлення цієї події, оскільки такої причини, як самоусунення президента від своїх повноважень, на той момент не було. Не було норм дії на рівні держави.

В цей самий час, ще до обрання нового президента, відбувається анексія АР Криму і збройна агресія росії проти України. Інформаційна війна росії спровокувала проросійські виступи на сході та півдні України. Це загалом сприяло невизначеності норм поведінки. У багатьох українців були вагання кому вірити в ситуації, що складалась і трактувалась по різному росією та Україною.

Війна спровокувала потік біженців зі сходу країни і для їх життя різко і несподівано змінилось, що знову ж таки руйнувало усталені норми дії. При цьому вони все ще могли бути підвладні російській пропаганді, яка розходилась з тим, що вони бачили на власні очі.

Звертаючись до статистики кількості самогубств(рис 3.2), то за даними ВООЗ(WHO, 2019) в 2014 спостерігалось збільшення кількості самогубств, не виключено, що це можуть бути саме аномійні самогубства описані Е. Дюркгеймом.

У той самий час Держстат (рис. 3.3) не фіксує збільшення кількості самогубств.(Держстат, 2024) Однак слід згадати, що показник ВООЗ вимірює кількість самогубств на 100 тисяч населення, що є більш доречним, оскільки унаочнює порівняння різних періодів.

Соціальна аномія провокувала у відповідь адаптацію до нових умов життя. Розглядаючи типи адаптації за Р. Мертоном, можна виділити ряд прикладів.

Конформізм передбачав сповідування спільних цінностей з більшістю суспільства, це були цінності, котрі набули більшої ваги, ніж раніше.

«Статистично значуще зросла за період 2012-2014 рр. важливість інших чотирнадцяти цінностей, пов'язаних з державною незалежністю України, демократичним контролем рішень влади, демократичним розвитком країни, свободою слова, підприємницькою ініціативою, індивідуальною самостійністю, культурною компетентністю, рівними можливостями для всіх, морально-культурним відродженням, участю в політичному житті, соціальною рівністю, інтелектуальним розвитком, суспільним визнанням, У 2012 р. середній індекс цього ціннісного комплексу дорівнював 3,73 бала. Дуже важливими для себе тоді його вважали в середньому 23% опитаних. У 2014 р. Відповідний середній індекс статистично значуще зріс до 3,94 бала. Дуже важливим для себе стали його тепер вважати в середньому 36% респондентів.» (Ручка,2014)

Для конформістів досягання цих цінностей передбачає інституціолізовані методи.

Інновація, як спосіб досягати визнаних цілей за будь яку ціну, в цьому контексті мала і позитивне втілення. Відбувалась активна волонтерська діяльність навіть з-поміж тих, хто не числився волонтером офіційно, не мав посвідчення волонтера і не належав до фондів.

Ретритизм не дуже змінюється від періоду до періоду. Втеча від реальності проявляється у формі різних залежностей – алкогольної, наркотичної, залежності до азартних ігор тощо. Єдине, що можна зауважити, тепер цей перелік доповнило активне використання інтернету. Можливо огородити свою інтернетну інформаційну бульбашку, шляхом додавання фільтрів і блокування певних акаунтів, від реальних подій в країні, в житті.

Бунт, який передбачає відкидання цілей і засобів та заміну їх на альтернативні, був основною ціллю російської інформаційної війни. Конструювання несправжньої реальності, де існують інші цілі та інші засоби.

Інформаційна війна росії також мала вплив на рівень цинізму, оскільки передбачала, відповідно до Н. Пророк:

«Психологічний механізм дії цього поля: – вкидання десятків версій, які виявляються обманом, призводить до породження атмосфери недовіри до всіх, атмосферу хаосу, плутанини (не зрозуміло – хто ж правий?), тривоги й укріплення стереотипів: «усі брешуть», «не все так однозначно», «усі погані», «всі однакові», «політика – брудна справа», ніхто правди не скаже» та т.п. Це слово «всі» звучить як вирок, не залишає вибору, штовхає до байдужості»(Пророк, 2022)

Такі розбіжності в типах адаптації, могли провокувати численні конфлікти, особливо між тими, хто мав тип адаптації бунт, і тими, хто мав типи адаптації конформізм чи інновацію. Оскільки їх переконання в багатьох аспектах, діаметрально протилежні.

Третя фаза – фаза соціального цинізму супроводжувалась втратою довіри до влади. Мінські угоди, які ні до чого не призвели, відсутність очікуваного покращення життя, все ще засилля корупції, в сукупності привели до втрати довіри до поточної влади.

Б. Ідрісов (2019) виділяє межі третього періоду трансформації суспільства з 2014 по 2019. Стаття, у якій він висловлює ці тези, датується 2019 роком, що може бути однією з причин саме таких часових меж третього періоду трансформації. І справді, 2019 рік мав свою точку четвертої фази – фази соціального божевілля, оскільки в цей період все ще наростає рівень індексу дестабілізаційності протестного потенціалу. Його різке зниження з 4,6 до 3,1 спостерігається в 2020 (рис.2.4). Так, це може бути пов'язано у тому числі і з

наслідками пандемії COVID-19, яка могла підштовхнути менш охоче брати особисту участь у різного роду протестних акціях, які зазвичай передбачають масові зібрання. Однак, можливо свою роль зіграв кредит довіри наданий новій владі.

Значення індексу аномійної деморалізованості (рис 2.1) починаючи з 2016 року поступово спадає аж до 2020, що можна пояснити більшою визначеністю людей в житті. Невеликий ріст значення індексу спостерігався від 2014 до 2016, в більш напруженіші перші роки російської агресії, коли було ще не зовсім зрозуміло, як все піде далі. Загалом суспільство поступово звикло до війни, тож це перестало провокувати невизначеність. Знизився загальний поріг чутливості до подій пов'язаних з війною.

Індекс соціального самопочуття(рис 2.3) знижувався з 2014 до 2016, що співпадає з ростом аномійної деморалізованості(рис 2.1) в цей же час, і скоріш за все викликаний тими ж причинами. Однак починаючи з 2017 і аж до 2019 поступово зростає. Його зниження відбулось в 2020, що може бути наслідком пандемії COVID-19. Як тільки ми адаптувались до умов пандемії, в 2021 році індекс соціального самопочуття знову зріс.

Починаючи з 2021 року і нова влада надій не виправдала, і геополітична ситуація ставала напруженішою, це у свою чергу відобразилось наприклад на індексі аномійної деморалізованості який після 2002 року знову почав зростати, також збільшилась кількість респондентів з переважно цинічними установками (рис 2.2) Відновив свої позиції індекс дестабілізаційності протестного потенціалу.

Однак все це змінило повномасштабне вторгнення. На відміну від початку війни у 2014 році, воєнні дії зачепили значно більшу частину населення і змінили буденність для більшості громадян. Що вело за собою наслідки невизначеності норм, та різних вимушених адаптації до нової реальності.

3.4 Прояви аномії в 2022-2024 роках

У 2022 році розпочався новий етап розвитку українського суспільства. Повномасштабне вторгнення вплинуло на соціально-культурні цінності, і стало причиною численних змін. Однак без цього зовнішнього фактору ці зміни навряд чи відбулись би найближчим часом. Зміни, які відбулись в нашому суспільстві починаючи з 2022 року не були поступовими, тобто еволюційними, а скоріше різкими кардинальними змінами. Однак, вони не виникли в суспільстві самостійно, тож не визрівали впродовж виділених Б.Ідрісовим(2019) ланок-фаз. Саме тому не зовсім доцільно використовувати і надалі погляди Б. Ідрісова.

З досліджень наведених у розділі 2 ми бачимо тенденції до зменшення аномії в певних її проявах. Загадане «Дев'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Аномія в українському суспільстві» показало:

«На даному етапі українське суспільство характеризується майже однаковою кількістю осіб, які вважають, що у нашому суспільстві відсутні загальноновизнані норми (аномійний стан), та осіб, які, навпаки, вважають, що такі норми існують (неаномійний стан). Кількість перших становить 46%, кількість других – 48%. Ще 6% опитаних належать до проміжної групи, про яку важко зробити висновок щодо їх ставлення до існування у суспільстві загальноновизнаних норм.»(Соціологічна група «Рейтинг»,2022а)

Щодо індексу цинізму, маємо дані тільки за 2022 рік. Зібрані у дослідженні «П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Установки щодо цинізму (23-24 липня 2022)» (Соціологічна група

«Рейтинг», 2022б) Згідно з наведеним графіком (рис.2.2) в 2022 році зменшилась частка переважно цинічних установок, на користь переважно невизначених. Якщо у 2021 році переважно цинічні установки були у 67% опитаних, то у 2022 році цей показник знизився до 55%, що є одним з найнижчих показників за весь час досліджень.

Також блок питань, які стосуються цинізму був у С. Дембіцького (2022) Тут представлені дані за грудень 2022 року (рис.3.4). З графіка ми бачимо, що рівень цинізму ще більше знизився, і складає 51,6%, що є найменшим показником за весь час. Оскільки в 1992 році він складав 54%. Частка тих, хто невизначений не суттєво змінилась, однак зросла кількість переважно не цинічних з показника в 16% в липні 2022 до 22,4% в грудні 2022 року.

Рис. 3.4 Динаміка установок щодо цинізму 2021-2022, за даними Інституту соціології НАН України.(Дембіцький, 2022)

У цьому ж дослідженні було використане одне з питань-індикаторів «Інтегрального індексу соціального самопочуття». Його результати представлені на рис. 3.5, і демонструють зростання рівня впевненості в своїй силі з 42% до 56,4%.

Рис. 3.5. Динаміка впевненості в своїх силах 2021-2022, за даними Інституту соціології НАН України. (Дембіцький, 2022)

Однак згідно з дослідженням проведеним «Factum Group» (Factum Group, 2023) рівень індексу самопочуття тримався приблизно на одному рівні впродовж 2020-2022 років, а в лютому-березні 2023 відбулись статистично значуще змінився до нижчого рівня. (рис 3.6)

Рис.3.6. Індекс самопочуття 2020-2023 за даними Factum Group, 2023

Однак, у цього дослідження є невеликі розходження з дослідженням наведеним В. Вороною та В. Резніком.(2021) (рис.2.3) , котрий демонстрував значення 40,2 станом на 2020 і 40,8 станом на 2021.

Щодо індексу дестабілізаційності протестного потенціалу немає даних за період 2022-2024 років.

Розглянемо українське суспільство з точки зору довіри до інститутів, без якої неможливий моральний авторитет інститутів. А саме він за Т. Парсонсом мотивує нас дотримуватись норм, не впадати в аномійний стан. За підсумками досліджень проведених Центром Разумкова (Разумков Центр, 2024) і КМІС (КМІС, 2023). Війна спричинила ріст довіри в 2022 році, однак в 2023 показники довіри до всіх інститутів окрім ЗСУ і волонтерів знову знизилась.

Війна спричинила ситуацію, в котрій старі норми і правила не діють, а нові ще не сформувались. Це підпадає під визначення аномії. За Е. Дюркгеймом. У відповідь на аномію виникає адаптація. До кожного з типів адаптації за Р. Мертоном можна навести актуальні приклади.

Оскільки бачення аномії Р. Мертоном будуються навколо дихотомії цілей та засобів, доречно буде спершу означити цілі, котрі є загально визнаними в українському суспільстві.

Щодо наявності загальноприйнятих цінностей в українському суспільстві, спираємось на дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» «Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022)». Оцінка цінностей відбувалась за методикою Шварца. Відповідно до рисунку 3.7. На даний момент українці надають пріоритетного значення консерватизму, який проявляється в цінностях безпеки, традиційності та конформності, з одного боку, та «виходом за межі власного Я», що проявляється у цінностях універсалізму та доброти, з іншого.

Рис.3.7 Цінності українців за методикою Шварца за даними Соціологічної групи «Рейтинг», 2022в

Тип адаптації конформізм передбачає слідування загальноприйнятих цінностей, та їх досягнення загальноновизнаними методами. У даному випадку конформізм може проявлятися у пріоритетності для індивіда цінностей універсалізму, доброти, конформізму, традиційності та безпеки.

Універсалізм, котрий передбачає терпимість та благополуччя для всіх, буде досягатись дотриманням законів, та униканням небезпечних для соціуму чи природи ситуацій. Доброта проявлятиметься у турботі про рідних. Звична турбота, в умовах війни може проявлятися також у бажанні допомогти їм евакуюватись з більш небезпечних частин країни, піти добровольцем, активніше працювати, щоб забезпечити сім'ю. Традиційність буде виявлятися у збільшенні використання української мови, звернення уваги до української культури у різних її проявах, плекання українських традицій. Безпека буде проявлятися в дотримання відповідних правил, зумовлених війною в тому числі. Конформізм проявлятиметься у відсутності активних протестних рухів.

Тип адаптації інновація, який передбачає визнання загальних цілей, однак не визнання інституційних засобів їх досягнення. У даному випадку індивід з таким типом адаптації, також буде сповідувати цінності універсалізму, доброти, конформізму, традиційності та безпеки, однак досягатиме їх іншим шляхом.

Універсалізм буде досягатись шляхом протестів, хоч і під час воєнного стану масові зібрання заборонені. Якщо розглядати неінституціолізовані методи то можна сюди ще віднести волонтерство, та громадську активність. З міркувань цінностей доброти індивіди, можуть, наприклад, допомогти військовозобов'язаним виїхати закордон, шляхом спеціального створення певної обставини, що дозволяє виїхати, або наприклад, покладання на себе фінансових зобов'язань в сім'ї, заради того, щоб військовозобов'язаний не мав потреби виходити з дому так часто і мав менше шансів бути мобілізованим. З іншої сторони це може бути корупціонер, який збагачує не тільки себе, а ще й всю рідню з міркувань доброти. В прагненні задовольнити цінності традиційності, дехто може, наприклад, купляти непаспортизовані вишиванки чи переробляти речі які мали культурологічну цінність в нові трендові вироби.

Тип адаптації ритуалізм передбачає відкидання цілей але використання загальноновизнаних засобів і проявлятиметься наприклад в прагненнях до багатства, досягнення особистісних успіхів, гедонізму, стимуляції або самостійності. Це може проявлятись наприклад у законному заробітку грошей, але не для добробуту рідних, не для того щоб могли більше пожертвувати на благодійність, наприклад, а для того, щоб збагатитись, чи вести більш гедоністичний спосіб життя. Це може бути творення контенту пов'язаного з українською культурою, у вигляді «шароварщини» чи після 2022 року – «байрактарщини», котрий не розвиває українські традиції, а є способом здобути славу, гроші, спробувати щось нове.

Ретритизм як втеча від цілей і від засобів не зазнав значних змін. Це досі зазвичай виражається в різного виду залежностях. Показовою є наприклад ігрова

залежність, яка в цей період суттєво збільшилась, оскільки в 2019 році відбулась легалізація казино.

«Кількість лудоманів зростає рік до року. Наразі в Україні діє Реєстр лудоманів — осіб, яким обмежено доступ до гральних закладів та участь в азартних іграх. За даними Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей (КРАІЛ), за три роки існування до переліку було включено 3871 особу. Переважна більшість — 87% з них — потрапили до переліку у 2023 році.»(Опендатабот, 2024)

Бунт проявляється в заміщенні цілей і засобів своїми. Як і в 2014 році активно проявляється у вигляді колабораціонізму, а також в магічному мисленні, вірі в надприродні речі і закономірності.

На ряду з ретритизмом, бунт є найбільш конфліктогенним типом адаптації, оскільки вони різко відрізняються з іншими трьома і не мають точок перетину.

Різниця в типах адаптації не сприяє розумінню в суспільстві. Вона може стати причиною соціальної напруги. Однак адаптація і аномія це наслідок, і годі з ним щось зробити, якщо не міняти причину. Причиною є в першу чергу війна, а також законодавство, яке не завжди працює, тим самим уможливаючи неоднозначність прийняття норми. У багатьох питаннях шкоди завдає відсутність просвіти та правильної інформаційної політики.

3.5. Висновки до розділу 3

Перші роки після розпаду Радянського Союзу були періодом найбільш вираженого відчуття аномії. Цьому сприяла різка зміна норм та неусталеність нових. На додачу до цього великий рівень девіантної поведінки, який був викликаний аномією, тільки підживлював недовіру до соціальних інституцій, та рівень цинізму. Разом з економічною кризою це сильно вплинуло на революційні настрої населення. Що у свою чергу вилилось в ряд протестних акцій ключовою з яких була Помаранчева революція.

Наступний етап трансформації розпочався Помаранчевою революцією. Перші післяреволюційні реформи мали позитивний ефект і сприяли зменшенню виявів аномії, однак наступні політичні суперечки, економічна криза 2008, різке падіння довіри до влади в 2010-2012 привели до наступного стрибку революційних настроїв, які цього разу вилились в Революцію Гідності.

Після Революції гідності окрім нестабільності, яку привнесла сама революція, чинником зміни рівня аномії стала збройна агресія російської федерації. Проте ефект погіршення показників індексів не був довготривалим і невдовзі знову відновив тенденцію до покращення. Перед 2019 збільшилась недовіра до влади, що вплинуло на результати виборів. Пандемія COVID-19 теж мала свої негативні впливи на рівень аномії.

Повномасштабне вторгнення росії в 2022 році суттєво вплинуло на цінності та рівень довіри до влади, зменшило рівень цинізму та аномійних деморалізованості, але внесло багато непевності в майбутньому. До того ж як і в 1990х роках типи адаптації за Р.Мертоном проявляються більш наочно. І велика різність цих типів стають джерелом численних конфліктів в суспільстві.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Ця робота була спрямована на вивчення проявів аномії в українському модерному суспільстві на різних етапах його трансформації. Зокрема адаптацій та конфліктів, спричинених аномією.

Перший розділ розкриває сутність поняття аномії у працях Е. Дюркгейма, Р. Мертона та Т. Парсонса. Отже, аномія - це стан суспільства, який виникає коли або стара система норм не актуальна, а нова ще не сформована, або діюча норма пропонує цілі, котрі не релевантні можливостям їх досягнення, або ж цілі не є єдиними для більшості суспільства, а соціальні інституції втратили моральний авторитет. У відповідь на ситуацію аномії виникають типи адаптації, Р. Мертон виділяє 5 типів: конформізм, інновацію, ритуалізм, ретритизм та бунт. Т. Парсонс виділяє 8 таких типів.

Другий розділ містить інформацію щодо вивчення питання аномії в Україні. Зокрема розглянуто ряд індексів, які дозволяють емпірично вимірювати рівень аномії в Україні. До цих індексів належать: індекс аномійної деморалізованості, індекс цинізму, інтегральний індекс соціального самопочуття та індекс дестабілізаційності протестного потенціалу. І наведені емпіричні дослідження проведені в Україні в різний час, здебільшого в останні пару років, котрі дозволяють виміряти значення цих індексів, а також рівень довіри до інституцій та ціннісні орієнтації.

Також у цьому розділі розглядається підхід Б. Ідрісова до періодизації суспільної трансформації в Україні. І саме на їх основі побудований третій розділ.

Третій розділ був присвячений аналізу проявів аномії в Україні в різні етапи соціальної трансформації суспільства відповідно періодів виділених Б. Ідрісовим. Було співставлено дані показників індексів, з фазами соціальної

трансформації, та соціально-політичними змінами, виділено прояви різних типів адаптації до аномії за Р. Мертоном.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Андреева Т.О. & Давидов П.Г. (2004) Конформізм, соціальна аномія та морально-правовий конформізм, спроби їх модифікації та сутність. *Наука. Релігія. Суспільство*, 4, 165–172.
- Ворона В. & Резнік В. (2021) Соціологічний моніторинг українського суспільства: методики спостережень, показники та виявлені соціальні тенденції 1992–2021 років. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*, 8(22), 24-49
- Головаха, Є. (2002). Феномен «аморальної більшості» в українському суспільстві: пострадянська трансформація масових уявлень про норми соціальної поведінки. *Моніторинг соціальних змін*, 6 (62), 20–22
- Головаха Є. (2014) Соціальний цинізм і аномія в українському суспільстві: загальна динаміка і останні зміни. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 1(1), 49-56.
- Доній Н. Є. (2014) Сучасна проблема аномії в контексті соціальної девіталізації особистості. *Гілея*, 84 (5), 307-311.
- Дорофєєва, Н. В., & Комаринська, З. М. (2000). З історії грошей України. *L'vivs'kyi bankivs'kyi instytut NBU*
- Злобіна О. (2021) Між надіями і розчаруваннями: динаміка емоційних станів населення. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*, 8, 360-376
- Ідрісов Б. (2019) Трансформація суспільної свідомості як довгострокова причина революції. *Соціологічні студії*, 1, 13-18
- Левчук, Н. М. (2005). Демографічні наслідки зловживання алкоголем в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 1, 46-56

- Мацієвський Ю. В. (2014). Сила народу чи сила влади: порівняння кризи 2004-го та 2014 років в Україні. *Економічний часопис-XXI*, 01-02 (1), 15-18.
- Пророк, Н. В. (2022). Наративи російської пропаганди: створення картини світу. *Організаційний комітет конференції*, 309.
- Роговенко М.М. & Семижон А.В. (2019) Проблема аномії в історії філософсько-правової думки. *Філософські та методологічні проблеми права*, 1 (17), 67-76.
- Ручка, А. (2014). Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 1 (1), 117-124.
- Сенченко О.(2016). Аномія суспільства як результат інформаційно-мережевих війн. *Вісник Книжкової палати*, 9, 20-25
- Тимошенко В. І. (2016) Криміналізація суспільства як форма аномії. *Держава і право*, 72, 398-410
- Шайгородський Ю. Ж.(2011) Аномія як суспільний і особистісний феномен. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 4, 9-29
- Çam, T., & Irmak, F. (2014). An overview of Durkheim and Merton's social anomie. *Journal of Human Sciences*, 11(2), 1297–1305.
- Coser L. A. & Rosenberg. B. (1969). *Sociological Theory: A Book of Readings*. New York: Macmillan
- Deflem M. (2015). Anomie: History of the Concept. In J. D. Wright (Ed.) *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences, Second Edition*, (Vol. 1 pp. 718-721). Oxford, UK: Elsevier.
- Durkheim E.(1951). *Suicide: A study in Sociology*. Glencoe, IL: The Free Press.

- Horton, J.J. (1964). The Dehumanization of Anomie and Alienation: A Problem in the Ideology of Sociology. *British Journal of Sociology*, 15, 283.
- Merton, R. K. (1968). *The Social Theory of Social Structure*. New York, NY: The Free Press.
- Messner, S. F., Thome, H., & Rosenfeld, R. (2008). Institutions, Anomie, and Violent Crime: Clarifying and Elaborating Institutional-Anomie Theory. *International Journal of Conflict and Violence*, 2(2), 163–181.
- Parsons, T. (1990). Prolegomena to a Theory of Social Institutions. *American Sociological Review*, 55, 319.
- Orrù, M. (1985). Anomie and social theory in ancient Greece. *European Journal of Sociology*, 26(1), 3–28.
- Ostwald M.(1969) *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*, Oxford, The Clarendon Press.
- Аналітичний центр Cedos(2023).Рік повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. Взято з <https://cedos.org.ua/researches/rik-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi/>
- Дембіцький С.(2023) Соціологічний моніторинг „Українське суспільство”. Громадянська думка в Україні після 10 місяців війни. Взято з: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20230115_g/Презентація%20моніторингу%20С%202022%20—%20финал.pdf
- Єнін М. Н.(2019а) *Аномія* // *Велика українська енциклопедія*. Взято з: <https://vue.gov.ua/Аномія>
- Єнін М.(2019б) Н. *Девіація* // *Велика українська енциклопедія*. Взято з: <https://vue.gov.ua/Девіація>

Київський міжнародний інститут соціології(2023) динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2023 роках. Взято з <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=8>

Соціологічна група «Рейтинг».(2022а). Дев'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Аномія в українському суспільстві (20-21 листопада 2022). Взято з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dev_yatnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_anom_ya_v_ukra_nskomu_susp_lstv_20-21_listopada_2022.html?fbclid=IwAR10N6AKR-FZcgz6mA_ryNXijIw-VIAMHS16cRQ9i3QsLMzx1Y-5fOKSitI

Соціологічна група «Рейтинг» (2022б). П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Установки щодо цинізму (23-24 липня 2022). Взято з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pyatnadcat_obschenaci_opros_ukraina_vo_vr_emya_voyny_zanyatost_i_dohody_23-24_iyulya_2022_goda.html

Соціологічна група «Рейтинг» (2022в). Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022) Взято з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_a_dentichn_st_patr_otizm_s_nnost_17-18_serpnya_2022.html

Соціологічна група «Рейтинг»(2022г). Комплексне дослідження: як війна змінила мене та країну. Підсумки року Взято з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html

Factum Group (Березень 2023). YOUкраїна. Індекс самопочуття українців. Взято з https://youkraina.com.ua/files/Factum_Group_YOU%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0_%D0%9C%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA1_%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%87%D1%83%D1%82%D1%82%D1%8F.pdf

Transparency International (2011) National integrity system assessment. Ukraine 2011
Retrieved from https://images.transparencycdn.org/images/2011_NISUkraine_EN.pdf